

GERBIAMIEJI SKAITYTOJAI,

Žurnalo viršelyje primenama Romualdo Ozolo 1994 metais išsakyta pranašiška mintis: Ukraina didvyriškai gina nepriklausomybę, kad galėtų įvykdyti tolesnį uždavinį – „sunaikinti rusiškąjį imperializmą“, kad padėtų sukurti laisvą Rusiją. Ukrainos temą pratęsia Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio savaitraščio „Atgimimas“ bendradarbės Astos Skaisgirytės dokumentinis reportažas apie Ukrainos išsilaisvinimo pradžią 1989 metais. Pagerbiame ukrainiečių kovų didvyrio Taraso Bobaničiaus-Hamerio atminimą.

Šio numerio „Mūsų didysis“ – Antanas Maceina, vienas iškiliausių lietuvių mąstytojų, poetas, pilnutinės demokratijos svarstymų įkvėpėjas. Buvęs mūsų Atgimimo autoritetu, šiandien Maceina Lietuvos kultūriniame gyvenime tapo „odiozine figūra“. Savitą Maceinos filosofiją, jo poetinę kūrybą ir visuomeninę veiklą pristato Tatjana Maceinienė.

„Faktuose ir įžvalgose“ – elektros tiekimo liberalizavimo tema, sukėlusī visuomenei nežinią ir chaosą. Kaip atsitiko, kad Lietuva, buvusi elektros energijos eksportuotoja, šiandien susiduria su elektrinių stygiu ir drastiškai išaugusiomis kainomis? Retrospektyviai atsakymo į šį klausimą ieško energetikos ekspertas Naglis Navakas. Kraštotyrininkas Valdas Striužas sugrąžina mus į dramatiškus Petrašiūnų įvykius 1940–1941 metais, dalijasi aukų atminimo išsaugojimo rūpesčiu.

Skyriuje „Iš Romualdo Ozolo palikimo“ tęsiame Ozolo ankstyvųjų politinių raštų pristatymą. 1971 metais rašytame rankraštyje dramatiškai 1940-ųjų įvykiai ir Lietuvos sovietizacijos panorama. Joje mažai žinomi faktai apie „spontaniško pasipriešinimo atvejus“ (p. 40), apie mįslingas Vilniaus universiteto lituanistų Jurgio Lebedžio ir Jono Kazlausko mirtis. Greta šio vėlyvojo sovietmečio vaizdo – Ozolo kalba „sąjūdininkų teisme“ 2012 m. gegužės 7 d. „Kai įstatymais manipuliuoja bloga valia, ji iš principo tampa piliečių teisių ir laisvių ribojimu“ (p. 46) – tai ir šiandien aktualus mūsų ydingo demokratijos veikimo vertinimas.

„Mąstymuose“ – 1991 metų „Į laisvę“ fondo studijų savaitgalio dalyvių įžvalgos. Visi jie tvirtai tikėjo, kad Lietuvos kelias į laisvę veda per kultūrinį ir dvasinį atgimimą, matė didžiulį pavojų vakarykščiamei *Homo sovieticus* pavirsti *Homo hybridicus*, kurio įsiviešpatavimas būtų tautos tragedija. Šiandien pagrįstai klausiamo, ar jau esame išgyvenę pokomunistinį būvį, ar jo hibridiškumas netapo mūsų tapatybės dalimi?

„Paminėjimuose“ atiduodame pagarbą Sąjūdžio Klaipėdoje kūrėjui Dionyzui Varkaliui, kurio netekome šią vasarą. Jį prisimena bendražygis Vytautas Čepas ir jaunosios kartos istorikas Benas Volodzka. Jonas Rudokas pateikia sudėtingą istoriko Rimanto Vėbros vidinių apsisprendimų apybraižą, primena jo indėlį į mūsų Atgimimo istoriją.

„Pristatymuose“ – žinia apie dokumentų rinkinį, skirtą Pirmosios Lietuvos Respublikos politinėms partijoms. Jame skelbiami tuometinių parlamentinių partijų programiniai dokumentai, bendradarbiavimą, konkurenciją ir politinius konfliktus liudijantys tekstai.

Redakcinė kolegija

MŪSŲ DIDIEJI

TATJANA MACEINIENĖ

ANTANĄ MACEINĄ PRISIMENANT

Šiandien svarbu prisiminti žymų XX amžiaus Lietuvos filosofą Antaną Maceiną (1908–1987), nevienareikšmiškai ir prieštaringai vertinimą, Lietuvos kultūriniame gyvenime tapusį beveik odiozine figūra. Tai asmenybė, kuria norima atsikratyti ir sykiu išsaugoti, nes Maceina garsus ne tik Lietuvoje, bet ir už jos ribų.

Keletas reikšmingų biografijos faktų

Antanas Maceina gimė 1908 metais Prienų rajono Bagrėnų kaime valstiečių šeimoje. Jo kaip asmens kelias buvo panašus į kitų to meto Lietuvos inteligentų gyvenimo kelią. Kaip ir daugelis jų, jis yra kilęs iš lietuviško kaimo, gimęs valstiečių šeimoje, mokėsi kunigų seminarijoje, baigė Kauno Vytauto Didžiojo universiteto Teologijos ir filosofijos fakultetą, tęsė studijas užsienyje, grįžęs dėstė tame pačiame universitete, okupacijos metais pasitraukė į Vakarų. Maceinos kelias išoriškai ištis panašus į kitų inteligentų gyvenimo kelią, bet toli gražu nėra tapatus, nes savo būvio mes niekada negalime sutapatinti su kito būviu. Todėl ir kiekvieno iš mūsų kelias, kuriuo einame per savo gyvenimą, yra tik mūsų pačių kelias – juk, kaip sakė Maceina, bendrų kelių, beje, kaip ir likimų, ypač kai kalbame apie asmenybę, o ne apie individų masę, nebūna. Maceinos biografija, nors ir gali pasirodyti paprasta, iš tiesų nėra paprasta – reikia tik į ją įsigilinti.

Baigęs Prienų gimnaziją Maceina įstojo į Gižų kunigų seminariją (Vilkaviškio vyskupija), kur su vienu metų pertrauka mokėsi penkerius metus, t. y. iki to laiko, kol seminarijos vadovybė privertė jį grįžti pasaulin kaip netinkamą būti kunigu. Reikia pažymėti, kad jo pirmas išėjimas iš seminarijos ištis buvo paskatintas seminarijos vadovybės, jos nuomone, jis nėra tinkamas būti kunigu. Tačiau grįžimas į seminariją ir antras išėjimas iš jos buvo jo paties sprendimas. Kad ir kaip būtų, Maceinos noras tapti kunigu niekur nedingo – mintimis jis dažnai grįždavo prie neišsipildžiusios svajonės, dalydamas tolesnes savo studijas ir save tarp teologijos ir filosofijos. Gyvendamas Vokietijoje jis studijavo Freiburgo universitete fundamentinę ir dogmatinę teologiją. Gilus domėjimasis dvasiniu pasauliu neatslūgo, o ir negalėjo atslūgti, nes šis pasaulis buvo jo tikrasis pasaulis, kuriame jis nugyveno visą savo gyvenimą.

Išėjęs iš seminarijos Maceina pradėjo studijas Lietuvos universitete Kaune, pirma studijavo literatūrą, kiek vėliau – filosofiją. Universitetą baigė 1932 metais, o savo studijas kaip laisvas klausytojas tęsė Leuveno, Fribūro, Strasbūro ir Briuselio universitetuose. Per dvejus metus parengė disertaciją „Tautinis auklėjimas“ ir, 1934 metais ją apgynęs, gavo filosofijos daktaro laipsnį. Po metų parengė habilitacijos darbą „Ugdomasis veikimas“ ir įgijo privatdocento teises dėstyti universitete. Kauno universitete Maceina dėstė bendrąją mokslinio darbo metodiką ir kultūros filosofiją. Teologijos ir filosofijos fakultete jis dirbo nuo 1935 metų rudens iki sovietų įsiveržimo į Lietuvą 1940 metais. Sovietams okupavus Lietuvą Maceina pasitraukė į Vokietiją, į Berlyną, kur praleido su šeima daugiau negu metus. 1941 metų rudenį grįžo į Lietuvą, į savo universitetą, kur buvo paskirtas naujai įkurto Filosofijos fakulteto docentu, 1942 metais pakeltas ekstraordinariu profesoriumi ir išrinktas fakulteto dekanu. 1944 metais Maceina su kitais inteligentais pasitraukė į

Vokietiją, kur gyveno Niurtingeno ir Švabijos Gmiundo pabėgėlių stovyklose. 1949 metais persikėlė į Freiburgą ir rašė knygas. 1956 metais buvo pakviestas dėstyti į Freiburgo universitetą, o 1959 metais – į Miunsterio universitetą. 1962 metais Maceina buvo paskirtas šio universiteto nebeatšaukiamu filosofijos profesoriumi, t. y. profesoriumi iki gyvos galvos. Pagrindinė Maceinos sritis Miunsterio universitete buvo religijos filosofija, kurią jis pats laikė „savu dalyku“. Tačiau šiame universitete jis dėstė neilgai: 1967 metais jį ištiko infarktas, kiek vėliau, 1968 metų pabaigoje, insultas. Taigi po ilgų svyravimų, 1970 metais, jis nutarė išeiti į pensiją.

Antano Maceinos studijų knygelė. LCVA

Kūrybinis palikimas

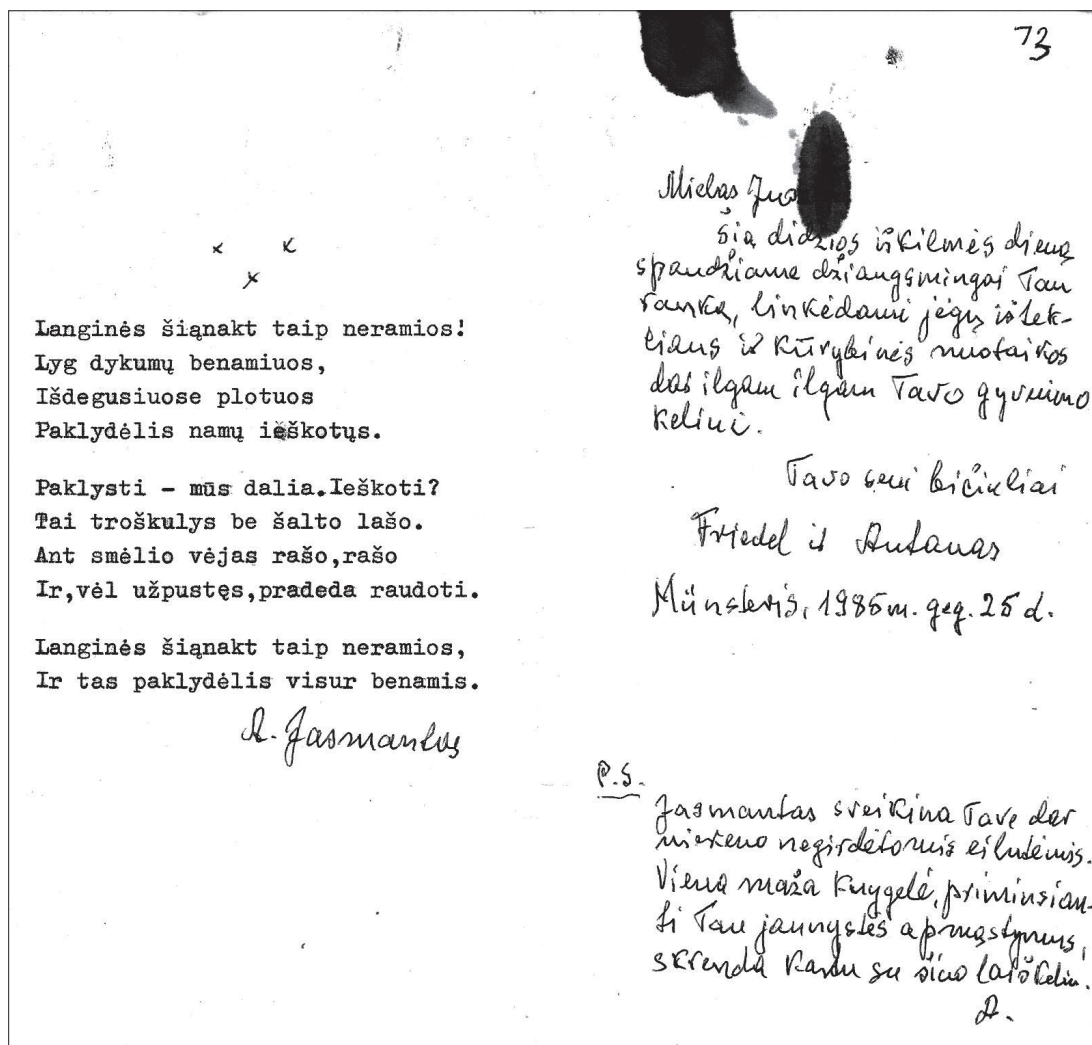
Maceina buvo labai produktyvus filosofas. Apie jo kūrybingumą bei produktyvumą liudija ne tik daugybė straipsnių ir recenzijų, paskelbtų dar nepriklausomos Lietuvos žurnaluose – „Aiduose“ (čia jis debiutavo 1929 metais), „Židinyje“, „Naujojoje Romuvoje“, „Lietuvos mokykloje“, „Logos“ ir kt., bet ir jo knygos, kurias jis leido vieną po kitos. Kauno universitete Maceina dėstytojavo penkerius metus. Per šį laiką jis parašė devynias knygas, iš kurių penkios buvo išspausdintos: „Tautinis auklėjimas“ (1934), „Kultūros filosofijos įvadas“ (1936), „Socialinis teisingumas“ (1937), „Kultūros sintezė ir lietuviškoji kultūra“ (1939), „Pedagogikos istorija“, I tomas (1939). Du darbai buvo parašyti, bet nepaskelbti. Vienas jų – „Mysterium magnum“, kuriame jis svarstė moterystės problemas, keldamas meilės pirmenybę prieš vaikų gimdymą. Šią knygą Maceina rašė 1933 metais rengdamasis

vesti. Derėtų pridurti, kad „Mysterium Magnum“ buvo ne tik skirta būsimai žmonai, bet ir rašoma jeigu ir ne kartu su ja, tai atsižvelgiant į sužadėtinės nuomonę – apie tai byloja tuometiniai Maceinos laišakai savo sužadėtinei. 1933 metų vasarą jis vedė Juliją Tverskaitę, vėliau pasižymėjusią vertėją. Po karo ji liko Lietuvoje su trimis mažamečiais jų vaikais – sūnumis Augustinu ir Sauliumi bei dukra Danute. 1971 metais Maceinos žmona Julija mirė, palaidota Vilniuje.

Kitas neišspausdintas veikalas – Maceinos habilitacinis darbas „Ugdomasis veikimas“. Reikia pažymėti, kad nepriklausomos Lietuvos metais Maceina daugiausia reiškėsi kultūros filosofijoje, atkreipdamas skaitytojų dėmesį į pedagogikos ir socialinės filosofijos klausimus bei jų svarbą.

Kūrybingas ir produktyvus Maceina išliko iki gyvenimo pabaigos. Atsidūręs tremtyje, jis rašė vieną knygą po kitos. Tačiau jo domėjimosi sritys kiek pasikeitė – tremtyje jis daugiau laiko skyrė religijos filosofijai ir iškilo kaip religijos filosofas. Jo knygas galima suskirstyti į tris grupes. Pirmosios trys yra „Didysis inkvizitorius“ (1946), „Jobo drama“ (1950), „Niekšybės paslaptis“ (1964). Visose trijose apmąstomas žmogaus ir Dievo santykis, žmogaus apsisprendimas Dievo atžvilgiu, polinkis egzistencijoje atskleisti transcendenciją.

Antrąją grupę sudaro grynai teologinės knygos: „Saulės giesmė“ (1954), „Didžioji padėjėja“ (1958), „Dievo avinėlis“ (1966).

Antano Maceinos sveikinimo laiškas Juozui Girniui

Trečiajai grupei priklausytų knygos, kuriose aptarinėjamos aktualiausios Vatikano II susirinkimo iškeltos katalikų bendruomenės problemos: „Bažnyčia ir pasaulis“ (1970), „Didieji dabarties klausimai“ (1971) ir „Krikščionis pasaulyje“ (1973 ir 1974).

Paskutiniai Maceinos darbai yra grynai filosofiniai: „Religijos filosofija“, I tomas (1976) ir „Filosofijos kilmė ir prasmė“ (1977).

Tačiau kaip minėjau, tiek Lietuvoje, tiek tremtyje Maceina neapsiriboja vien knygomis, jis labai dažnai reiškiasi ir spaudoje. Sunku būtų išvardyti parašytus straipsnius, tačiau jie buvo savotiška jo knygoje gvildenamų problemų kvintesencija (*quinta essentia*).

Poetinis talentas

Dar vienas svarbus aspektas, kurį dera paminėti, yra tai, kad Maceina buvo ne tik filosofas, bet ir poetas, išleidęs dvi poezijos knygas Antano Jasmanto slapyvardžiu. Tai rinkiniai „Gruodas“ (1965) ir „Ir niekad ne namolei“ (1980). Poezija buvo neatskiriama Maceinos gyvenimo dalis. Atrodo, kad ji visada jame skambėjo: ir seminarijoje, ir universitete, ir rašant filosofinius veikalus. Ir kai šis skambesys tapdavo melodija, jis ją užrašydavo. Taip gimė visi jo eilėraščiai. Jo vidinis muzikalumas prasiveržė ir į filosofinius veikalus. Poezija papildė jo filosofiją, nes poezijos ir filosofijos sąsaja ryški visuose kūriniuose. Pats Maceina yra sakęs: „Jei tad šiandien teigiu, kad tarp filosofijos ir poezijos esama gilaus vidinio ryšio, tai šis teiginys nėra tik atsaji teorija, bet ir gyvas asmeninis pergyvenimas. Nuo to laiko šiedvi *žodžio seserys* buvoja manyje, nebepalikdamos manęs nė katra.“¹

Tad Maceina gyveno ne tik filosofiskai, bet ir poetiskai. „Ar poezijos gyvenvietė manyje yra lygios vertės, kaip ir filosofijos gyvenvietė, jau ne man spręsti. Aš pats tegaliu pridurti, kad poezijos buveinė mano širdžiai yra artimesnė ir kad aš joje dažnai lankaus, parsinešdamas šilumos ir į filosofijos buveinę. Poezijai esu dėkingas už tai, jog ji mano mąstymą saugo nuo dogmatizmo.“² Tomas Venclova, vertindamas Maceinos įnašą į Lietuvos kultūrą, rašė: „Antanas Jasmantas – ypatingas atvejis mūsų kultūroje. Žinome, jog šiuo slapyvardžiu pasirašinėja filosofas ir teologas Antanas Maceina. Autentiškų filosofų visoje Lietuvos istorijoje turėjome vos keletą ir Antanas Maceina, be abejonės, yra vienas iš jų, gal netgi iškiliausias. Autentiškų poetų priskaičiuojame kiek daugiau, nors irgi ne šimtą ir ne du šimtus. Ir Maceinos *alter ego* – Antanas Jasmantas – taip pat yra vienas iš jų.“³

Filosofija kaip žmogiškoji būseną

Pagrindinė ir esminė Maceinos darbo bei kūrybingumo sritis buvo filosofija, ilgainiui tapusi jo būseną. Anot Maceinos, „būseną – būdas, kaip tas ar kitas dalykas būna (*modus essendi*)“⁴. Tad jei „filosofija yra žmogiškoji būseną“, vadinasi, žmogus būna filosofuodamas. Tačiau Maceina yra pasakęs ir tai, kad žmogus būna kurdamas⁵. Čia nėra jokio prieštaravimo, nes „filosofija yra kūrybinė žmogaus veikla mąstymo plotmėje“⁶. Pasak Maceinos, filosofija kyla iš mąstymo santykio su būtimi. Ji yra žmogiškojo būvio apraška ir būtent todėl ji yra „žmogui neišvengiama“, kaip teigė Karl Jaspersas (Karl Jaspers). Norime to ar nenorime, bet mes visi filosofuojame, net apie tai nežinodami, nes filosofuoti žmogui yra būdinga iš prigimties. Tačiau nors, kaip teigia Maceina, kurti ir filosofuoti žmogų yra „apsprendusi pati jo prigimtis“ ir mes visi daugiau ar mažiau dalyvaujame kūrybiniuose procesuose ir filosofuojame, toli gražu ne kiekvieną iš mūsų galima pavadinti kūrėju, filosofu, poetu. Maceina tapo kūrėju plačiausia šio žodžio prasme. Jis tapo filosofu – kūrėju, poetu. Daugelis netampa. Nes žmogus *kaip asmuo* negali būti kūrėju, juo gali tapti tik žmogus *asmenybė*⁷. Kiekvienas yra asmuo, bet ne kiekvienas – asmenybė. „Asmuo yra žmogiškosios būtybės pagrindas, tuo tarpu asmenybė yra didesnis ar mažesnis jos galių išsiskleidimas. /.../ Žmogus kaip asmuo nėra matuojamas nei jo galiomis, nei jo

¹ Maceina A. *Filosofijos keliu* // Raštai. T. VI. Vilnius, Mintis, 1994, p. 398.

² Ten pat.

³ Venclova T. *Metafizinis poetas* // Aidai, 1983, nr. 3, p. 182.

⁴ Maceina A. *Asmuo ir istorija*. Čikaga, Ateitis, 1981, p. 88.

⁵ Maceina A. *Kultūros tragizmas* // Aidai, 1947, nr. 1.

⁶ A. Maceinos laiškas Ateitininkų federacijos vadui Petrui Ksieliui, 1979 m. birželio 20 d. // S. ir T. Maceinų šeimos archyvas.

⁷ Žr. Maceinienė T. *Pašauktas kūrybai. Antanas Maceina: filosofo asmenybės interpretacija* // Vilnius, Aidai, 2000, p. 266.

veikmenimis, o tik tuo, kad jis yra Aš – toks pat, kaip ir visi kiti Aš.“¹ Vadinasi, asmenybė matuojama būtent jos galių „išsiskleidimu“, t. y. tam tikrais rezultatais, o „galių išsiskleidimo“ rezultatas yra kūriniai. Maceinos galios pradėjo skleisti labai anksti ir ilgainiui įgavo nuolatinį bei nepertraukiamą pobūdį. Jis nesustodamas ėjo Aukščiausios Tobulybės link ir tik mirtis nutraukė šį jo ėjimą.

Pasak Maceinos, filosofija, kuri istorijos eigoje susiklosto kaip „minties kultūra“ (Karl Joelis, Karl Joel), yra kultūrinis laimėjimas ir būtent todėl ji reikalauja būti ugdoma ir perteikiama kiekvienai kartai iš naujo². „Niekas į filosofiją neįgema. Kiekvienas yra į ją įvedamas, ja uždegamas, ja praturtinamas“³, žinoma, jei tik šis kiekvienas to nori. Didelis Maceinos nuopelnas yra tas, kad jis „išvedė“ filosofiją iš elito ir parodė, jog ji gali būti prieinama kiekvienam.

Tačiau filosofija kaip minties kultūra susiklosto ne dėka tų, kurie, net ir filosofuodami, lieka šalia jos, o dėka tų, kurie filosofiją paverčia savo būsena tikrąja šio žodžio prasme. Taip atsitinka tada, kai filosofinis mąstymas tampa asmens gyvenimu, kas reiškia „esminį atsidėjimą“ filosofavimui, neturint laisvalaikio. Būtent šis „esminis atsidėjimas“ ir buvo būdingas Maceinai. Kalbėdami apie jį, manyčiau, turime tvirtą pagrindą teigti, jog filosofinis mąstymas buvo jo gyvenimas. Apie tai iškalbingai byloja ne tik visi jo parašyti maži ir dideli veikalai, daugybė straipsnių ir straipsnelių, recenzijos, eilėraščiai, bet ir laiškai, kuriuose jis dažnai svarstydavo kokį nors filosofinį klausimą.

„Esminis atsidėjimas“ filosofavimui atvedė Maceiną prie *savos* filosofijos. Jis sukūrė filosofiją, kurioje atsispindėjo visas jo mąstymas ir jo veikimas. Tai reiškia, kad jis sukūrė *asmeninę*, todėl – *savitą* filosofiją. Juk filosofija yra asmens buvimo apraiška. „Buvojame taip, kaip filosofuojame“, – teigė Maceina. „Filosofijos ir žmogaus būvio vienybė yra lygiai tokia pat ankšta, kaip filosofijos ir asmens vienybė.“⁴ Tad norėdami suprasti patį filosofą, jo asmenybę, turime ieškoti rakto į jo filosofiją, kuri visada, pasak Maceinos, yra biografinė⁵. Neasmeninės filosofijos negali būti. Su šiuo teiginiu sunku nesutikti, lygiai kaip ir įsivaizduoti neasmeninį kūrinį. Juk net ir bendroje kūryboje mes visada aptinkame visų dalyvavusiųjų joje asmenų pėdsakų.

Norint suprasti Maceinos asmenybę, visų pirma reikia susipažinti su jo filosofija, su jo kūryba apskritai, nes žmogus kaip kūrėjas apsieiškia tik savo kūryboje. Tad norėdami „paregėti“ kūrėją filosofą giliausioje jo paties tikrovėje, mes neturime būti „suvedžioti“ kasdienės jo būties, nes kasdienybė, būdama „gilus prapuolimas pasaulyje“, jo neatskleidžia. Jį atskleidžia tik jo kūriniai – jie kalba apie jį, liudija, apreiškia, garbina arba pasmerkia⁶.

Tikėjimo ir žinojimo vienovė

Tad kaipgi filosofavo ir sykiu buvo jo Maceina? Kas buvo jo filosofijos pagrindas? Jo filosofijos pagrindas buvo Dievas, kurį jis laikė ir žmogaus buvimo pagrindu. Dievas stovėjo ne tik jo buvojimo, gyvenimo, bet ir jo filosofinio mąstymo centre, nes „buvojame taip, kaip filosofuojame“. Maceina visų pirma buvo tikintis žmogus krikščionis. Kaip ir filosofavimas, tikėjimas buvo jo būsena. Tačiau „jeigu Krikščionybė filosofiją kaip būseną neigia, tai tik todėl, kad ji filosofavimą keičia tikėjimu, paversdama šį krikščioniškojo būvio lytimi“⁷. Pasak jo, tikėjimas kaip krikščionio būsena negali susitaikyti su filosofine būsena ir „iš šio tad nesusitaikymo ir kyla anasai gilus sankirtis, kuriuo yra pažymėti tikėjimo ir filosofijos santykiai istorijoje“⁸. Šio sankirčio tikrovė remiasi abiejų apraiškų – filosofijos ir tikėjimo – kaip žmoniškųjų būsenų tikrove. Abi apraiškos yra visybinio pobūdžio, todėl jos būtinai plinta į visą žmogų ir kovoja viena su kita, jei jų linkmės nesutinka⁹. Tačiau Maceinos gyvenime ir kūryboje šių būsenų „linkmės sutiko“. Jis, atrodo, sugebėjo išvengti sankirčio tarp tikėjimo ir filosofijos: jo paties buvojime ir kūryboje šių dviejų būsenų tikrovė sugyveno darniai. Reikia pažymėti, kad ieškodamas būdų pašalinti sankirtį tarp filosofijos

¹ Maceina A. Asmuo ir istorija, p. 16.

² A. Maceinos laiškas Ateitininkų federacijos vadui Petrui Kisieliui, 1979 m. birželio 20 d.

³ Ten pat.

⁴ Maceina A. Filosofijos esmė ir prasmė. Roma, Lietuvių katalikų mokslo akademija, 1978, p. 153.

⁵ Ten pat, p. 154.

⁶ Maceina A. Apie poeto būtį ir kūrybą // Kas yra kūryba. Lietuvių egzodo rašytojai apie kūrybą. Šviesa, 1992, p. 163.

⁷ Maceina A. Filosofijos esmė ir prasmė, p. 153.

⁸ Ten pat.

⁹ Ten pat.

ir tikėjimo Maceina buvo ne tik progresyvus, bet ir įžvalgas, nes mūsų laikais jau pasirodė ženklų, kad tai nėra neįmanoma.

Maceinos filosofija visu savo svoriu atremta į Dievo Kūrėjo sampratą. Dievas Kūrėjas yra jo filosofijos išeities taškas, pradų pradas. Todėl mes tikrai turime rimtą pagrindą Maceiną laikyti būtent religiniu filosofu, kurio pasaulėžiūra bei pasaulėjauta pagrįsta tikėjimu į Dievą, kurio buvimą jis atskleidė protu, bet jokia būdu ne teologu. Maceinos filosofija remiasi į tikėjimą ir į „savąjį žinojimą, kad Dievas yra“¹. Tikėjimas ir žinojimas susiliejo jame ir tapo neperskiriami. „Žmogus yra vienas ir vieningas. Jame negali atsiskirti žinojimas nuo tikėjimo. Juodu turi sudaryti vienybę ir prasiskverbti į visus žmogaus darbus ir mintis.“² Maceina yra ryškiausias tokios nuostabiai harmoningos vienybės pavyzdys. Religija ir filosofija nebuvo persiskyrusios nei jo mintyse, nei jo pasaulėžiūroje, nei jo svarstymuose. „Aš negaliu nagrinėti kurios nors gyvenimo problemos tik grynai savo protu, kas, Vakarų pažiūra, yra tikro filosofo žymė. Man visados norisi pasiklausti, o ką šiuo atžvilgiu sako Apreiškimas. Ir tik Apreiškimo šviesoje man paaiški ir protinės problemos. Mano įsitikinimu, Apreiškimas užbaigia mokslą. Todėl, jeigu mes norime prie šios užbaigos prieiti, o ne pasilikti pusiaukelėje, turime Apreiškimo pasiklausyti ir jo šviesoje klausimus spręsti.“³

Taigi nėra jokio reikalo „spausti“ Maceinos filosofiją ne tik į teologijos, bet ir į grynios filosofijos – „į kokio nors „izmo“ rėmus“⁴. Mes vis tiek tai padaryti tinkamai nesugebėsime, nes Maceinos filosofija tokiuose rėmuose neišsitenka, kaip ji neišsitenka ir teologijos rėmuose. „Teologas nesu, kaip mano recenzentai dažnai teigia. Teologija yra ne tai, kad mes savu protu mąstome Apreiškimo tiesas ar įvykius, bet tai, kad mes šias tiesas ar įvykius pateikiame pagal Šventraštį, Tradiciją ir Bažnyčios sprendimus. Religijos filosofija žmogiškuoju protu interpretuoja apreikštąją tikrovę. Šia prasme ašen ir mėginu filosofuoti apie religiją; šia prasme ir dėstau religijos filosofiją savo klausytojams, nors mąstau ir rašau apie apreikštąją tikrovę.“⁵ Taigi Maceinos nagrinėjama religinė tematika bei problematika niekada nevirsdavo teologija, kaip ir jo filosofija niekada nebuvo grynios filosofijos sritis. Tad jeigu kas nors jo laikais ir būtų norėjęs, kad Maceina atsiribotų nuo religinių klausimų, jis to padaryti niekaip nebūtų galėjęs, nes tai būtų tolygu „nukriščioninti jo (Maceinos – T. M.) mąstymą“, o galiausiai – sužlugdyti jo asmenybę. Visada pasilikdamas krikščioniškoje plotmėje, Maceina negalėjo nesvarstyti religinių klausimų arba atsiriboti nuo jų, nes jo giliu įsitikinimu, „kiekvienas gyvenimo klausimas yra galutinėje sąskaitoje religinis. Kiekvienas, išmąstytas ligi galo, susiveda į santykius su Dievu. Kaip tad aš galiu nuo viso to atsisakyti?“⁶ Tad vargu ar įmanoma Maceinos gyvenimą ir filosofiją atskirti nuo religijos.

Tačiau Maceina ne tik kad niekada nenorėjo teologijos paversti filosofija, o filosofijos – teologija, bet niekada nebandė to daryti. Tiesiog jo mąstymas (beje, kaip ir jo veikimas) visada buvo nukreiptas viena linkme – Dievop. „Ar gali katalikas filosofas nemąstyti apie savo tikėjimo objektus ir apie juos nerašyti? Religija nėra teologų specialybė. Ji yra sudedamasis ir esminis žmogiškosios asmenybės pradas. Kas tad šį pradą savyje nešioja, tas turi jį ir reikšti regimu būdu savo veikime. O šis veikimas kiekvieno yra kitoks. /.../ Jeigu Viešpats yra suteikęs kam nors talentą mąstyti, tai Jis turbūt norėjo, kad Jo apdovanotasis visų pirma apie Jį pamąstytų, o tik paskui apie Jo padarus.“⁷ Taigi filosofuodamas Maceina ne tik pats ėjo, bet ir kitiems tiesė kelią Dievop, rodydamas ir teigdamas, kad filosofavimas nėra tik išrinktųjų pomėgis, kad filosofija yra prieinama visiems ir „suderinama su kiekviena profesija, nes ji pati nėra profesija“⁸. Kiekvienas žmogus filosofuoja ir „kiekvienas, kuris filosofuoja eina Dievo linkui“⁹, – teigė Maceina. Jis piktinosi, kad kai kurie teologai norėjo religiją „išguiti iš filosofinio mąstymo ir rezervuoti sau vieniems“¹⁰. Jo įsitikinimu, religija turi būti visur. Todėl niekam ir nepavyko išguiti religijos iš Maceinos filosofinio mąstymo, lygiai kaip pastarojo įtalpinti į grynios filosofijos rėmus. Taip padaryti pasirodė tiesiog neįmanoma, nes filosofija ir religija, būdamos jo tikromis būsenomis, kaip buvo

¹ *Ten pat*, p. VIII.

² Antano Maceinos laiškas prel. Pranciškui Jurui. Vilnius, Lietuvių katalikų mokslo akademija, 1997, p. 87.

³ *Ten pat*, p. 87–88.

⁴ A. Maceinos laiškas sūnui Sauliui Maceinai, 1978 m. gruodžio 4 d. // *S. ir T. Maceinų šeimos archyvas*.

⁵ A. Maceinos laiškas K. Bradūnui // *Draugas (kultūrinis priedas)*, 1967 m. sausio 28 d.

⁶ Antano Maceinos laiškas prel. Pranciškui Jurui, p. 88.

⁷ *Ten pat*, p. 88–89.

⁸ A. Maceinos laiškas sūnui Sauliui Maceinai, 1978 m. gruodžio 4 d.

⁹ Maceina A. *Filosofijos kilmė ir prasmė*, p. 8.

¹⁰ Antano Maceinos laiškas prel. Pranciškui Jurui, p. 89.

sakyta, susiliejo jame į neperskiriamą vienį. Tai buvo Maceinos buvojimo būdas ir sykiu kelias Dievop. Pasak jo, filosofija kyla iš mąstymo santykio su būtimi, vadinasi, santykio su Dievu, nes, kaip teigė Maceina, būtis yra Dievas. Betgi santykis su Dievu yra religija. Ar tai nereiškia, kad filosofija kyla iš šio santykio? Manychiau, kad Maceinos filosofija kyla būtent iš jo. Tačiau „būtis gali būti Dievas tik tuo atveju, kai ji yra *„mano Dievas“*. Betgi *„mano Dievas“* būtis gali būti, tik būdama manęs kaip Aš grindėja arba kūrėja.“¹ Dievas yra visų pirma Kūrėjas – tai pamatinė Maceinos filosofijos tezė. Visa, kas kyla, yra ir būna, yra kūrėjiškos Dievo veiklos, arba Dievo kūrybos, vaisiai. Dievas yra tas, kuris teikia buvimą: „kūrinys būna kūrėjo noru, kad būtų“², o „buvimas yra nuolatinė dieviškojo kūrimo dabartis“. Tad visai neatsitiktinai ir kūrybos sąvoka Maceinai buvo pagrindinė – „kūrybos sąvoka man yra pagrindinė /.../. Tai atžvilgis, per mažai išryškintas ir pratęstas į kitas sritis, ypač į žmogaus filosofiją.“³ Būtent šį atžvilgį Maceina bandė pratęsti į žmogaus filosofiją, nes Kūrėjo ir kūrinio santykiai lemia visą kūrinio buvojimą bei šio buvojimo būdą.

Antanas Maceina ir Zenonas Ivinskis. Vokietija, 1962 m.

¹ Maceina A. *Filosofijos kilmė ir prasmė*, p. 271–272.

² Maceina A. *Religijos filosofija*. Putnam, Katalikų pasaulis, 1976, p. 272.

³ A. Maceinos laiškas K. Bradūnui.

Tylinčiojo Dievo akivaizdoje

Dievo buvimas Maceinai yra neginčytinas, jis tiki ir žino, kad Dievas, kaip visa ko pagrindas, yra. Tačiau žmogus, pasak Maceinos, kaip Aš būtybė nėra nulemtas Dievo kaip savo Kūrėjo. „Dievas žmogaus neapsprendžia, kadangi kuria jį kaip savąjį Tu, kuris atveiktų į šį aukščiausią meilės veiksmą irgi meile, vadinasi, ne apsisprendimu iš aukšto, bet *apsisprendimu iš savęs*.“¹ Šis apsisprendimas iš savęs yra laisvas, nes jo sąlyga yra laisvė, kurią žmogus turi pats susikurti. Maceina laisvai apsisprendė už Dievą – Kūrėją. Šis apsisprendimas įprasmino ir jo gyvenimą, ir jo veikimą, ir jo filosofiją.

Kaip buvo sakyta, filosofija buvo Maceinos būseną. Tai kas gi, jo nuomone, yra filosofija? Pamatinis ir pagrindinis jo teiginys – filosofija yra laisva interpretacija. Kuo remiasi ši laisva interpretacija arba kas ją įgalina? Pasak Maceinos, filosofiją įgalina tik būtybė kaip kūrinys, nes tik kūrinys – ne daiktas – leidžiasi būti interpretuojamas, o jei būtybė yra kūrinys, tai pati jos sąvoka reikalauja Kūrėjo. Vadinasi, kelias Dievop atsiveria savaime. Nes esant būtybei kaip kūrinio tikrovei yra tikrovė ir Dievas kaip Kūrėjas². Taigi būtybė, interpretuota kaip kūrinys, yra nuoroda į Dievą kaip buvimo pagrindą, nuoroda į transcendenciją. Atrodytų, kad uždavinys, kurį Maceina kadaise iškėlė pats sau, – „egzistencijoje atskleisti transcendenciją“³ – lyg ir būtų išspręstas, nes „Dievas taip santykiauja su žmogumi, kaip būtis su būtybe“⁴, pats žmogaus buvimas yra šis santykis. Būtis yra būtybės buvimo pagrindas, nes būtybė yra tik todėl būtybė, kad būna. O tai, kas padaro, kad būtybė būna, ir yra būtis. Būties ir būtybės, Dievo ir žmogaus, Kūrėjo ir kūrinio ryšys nepaneigiamas ir neatskiriamas net ir tuo atveju, jei žmogus ir netiki į Dievą, jį neigia arba nusideda. Visa žmogaus būtis „yra taip suręsta, kad savimi Dievą išreiškia, Jo ieško ir Jo klausia nepaisydama, kad sąmoningos lūpos nė žodžio apie Dievą neužsimintų“⁵. Tad atrodo, kad Maceina užvertė savo filosofijos puslapius tardamas: „Tarp būties ir Dievo dedame lygybės ženklą.“⁶

Paviršutiniškai žiūrint atrodo, kad Maceina sukūrė nors ir nuostabiai nuoseklią bei įtikinamą, bet gana paprastą filosofiją. Tačiau būtent čia norėčiau atkreipti dėmesį į Maceinos „pirmąją metafizinę išvalgą“, kuri „vainikuoja filosofijos kilmės analizę“. Maceina teigė: „Filosofijos kilmėje atsiskleidžia kitas būtybės matmuo arba būtybė kaip gelmė.“⁷ Būtent ši gelmė ir žadina žmoguje ir nuostabą, ir abejonę, ir kančią. Taigi Dievo Kūrėjo, atrodytų, neabejotinas, išmąstytas ligi galo bei įrodytas buvimas susiduria su Maceinos gelmėmis. Laiške Kaziui Bradūnui jis rašė: „Arba Dievas yra mano asmens Kūrėjas ir todėl religija yra ontologiškai pagrįsta, arba Dievo iš viso nėra, ir religija tada yra tik etinis svaičiojimas. Tai mano religijos filosofijos *dilema*.“⁸ Manychiau, kad tai buvo ne tik jo religijos filosofijos, bet ir jo paties dilema. Priminsiu jo ne kartą sakytus žodžius: „Man tikėjimas baido rizika.“ Kodėl gi jam, tikinčiam žmogui krikščioniui, tikėjimas buvo rizika? Į tai jis pats atsako: „Kadangi tačiau tikėjimas yra laisvas apsisprendimas, tai jis savaime slepia savyje pavojų apsispręsti ir už niekį. Mes niekad negalime būti tikri, kad tai, ką tikime, iš tikro ir yra taip, kaip tikime.“⁹ Vadinasi, ne tik tikėjimas kaip toks jam buvo rizika, bet ir filosofavimas ir apskritai kūryba. O juk rizika ir yra nuolatinė abejonė bei kančia, nes visada galima „apsispręsti ir už niekį“. Taigi neatsitiktinai visose „gyvenimo padėtyse“ Maceina išvelgdavo gilų tragizmą.

Dievo atžvilgiu Maceina apsisprendė visiškai laisvai, bet šis jo apsisprendimas iš savęs, manychiau, buvo padiktuotas būtinybės – būtybei rūpi būti, nes ji gali ir nebūti. Būtent todėl, atrodo, jis susitelkė ne į klausimą *kas* yra, „bet *kodėl* yra, jei gali ir nebūti“, vadinasi, Maceinai rūpėjo „ne tiek esmė, kiek buvimas bei jo pagrindas“¹⁰. Būtybė juk visada buvoja nebūties akivaizdoje. Todėl jai būtinai reikalingas ne tik pagrindas, bet ir palaikytojas, tas, kuris laikytų ją būtyje, taip pat *pažadas* tokios buveinės, „kur mirties daugiau nebebus, nei dejavimo, nei šauksmo, nei skausmo“ „Mirties problema – štai kas yra religijos šaknis. Jei Deja, šios šaknies filosofija nepasiekia, nes neatsako, ar žmogus *būna* ir po mirties. Jei

¹ Maceina A. *Dievas ir laisvė*. Čikaga, Ateitis, 1985, p. 9.

² Žr. Maceina A. *Filosofijos kilmė ir prasmė*, p. IX.

³ Maceina A. *Jobo drama // Raštai. T. III*. Vilnius, Mintis, 1990, p. 424.

⁴ Maceina A. *Religijos filosofija*, p. 34.

⁵ Maceina A. *Jobo drama*, p. 424.

⁶ Maceina A. *Religijos filosofija*, p. 61.

⁷ Maceina A. *Filosofijos kilmė ir prasmė*, p. 121.

⁸ A. Maceinos laiškas K. Bradūnui.

⁹ A. Maceinos laiškas sūnui Sauliui Maceinai, 1978 m. gruodžio 4 d.

¹⁰ A. Maceinos laiškas sūnui Sauliui Maceinai, 1979 m. balandžio 22 d.

mano mirtis yra manęs kaip Aš-būtybės galas, tuomet mano santykis su Būtimi man yra daugiau, negu abuojas: jis yra apgaulus ir todėl ir atmestinas. Santykis su Būtimi kaip buvimo grindėja gali užsimegzti tik tada, kai mano buvimas yra man amžinai laiduotas. Tačiau to niekas nežino. Užtat čia esama laisvės tikėjimui ir netikėjimui, religijai kaip palaimai ir religijai kaip apgaulei. Štai kodėl, mano pažiūra, filosofija kaip interpretacija loginę būtinybę veda į Dievą, bet neveda į religiją, kadangi neveda į mano pomirtinį buvimą, pomirtinės metafizikos nėra. Gi egzistenciškai svarbiausia yra ne tai *ar Dievas* yra, bet tai ar aš esu amžinas kaip Aš, kaip *Antanas*. Negalint į tai atsakyti, loginis kelias į Dievą darosi blankus ir net bereikšmis. Gal čia ir glūdi kažkokia beveik įgimta atgrąsa visam tam, kas Dievop eina logikos keliu. Radus Dievą šio kelio gale, dar anaipol nerandama laido, kad mirštant nežūstama visiškai... Nes Dievo buvimo atskleidimas mirties tikrovės anaipol nepašalina, o tuo pačiu nepašalina nė galimybės mirtimi žlugti galutinai. Tuo tarpu anas mūsų mirties kelio gale „sėdįs“ ir mūsų „laukiąs“ Dievas netaria apie tai nė žodelio. Filosofija nutyla, bet ir Dievas tyli.¹ Tylinčio Dievo akivaizdoje Maceina ieškojo atsakymų į vis kylančius klausimus. Ši nenutrūkstama klausimų virtinė, kuri lydėjo jį visą gyvenimą ir kurią jis savo atsakymais bandė nutraukti, leido jam išlikti gyvam iki mūsų dienų. Bet tik to kažkodėl nepastebi mūsų kultūros kūrėjai bei nešėjai.

Antanas Maceina ir Juozas Brazaitis. Vokietija, 1951 m.

Ar jis sukūrė savo filosofinę sistemą? Maceina teigė: „Aš niekad nemėginau kurti sistemos. Pasitenkinau iškapstinėjęs vieną kitą klausimėlį.“² Galimas dalykas, kad jis ir nekėlė sau šio tikslo. Tačiau „iškapstinėjęs vieną kitą klausimėlį“, kaip kukliai Maceina apibūdino savo filosofavimą, jis, be abejo, sukūrė savitą ir tam tikra prasme netgi universalią filosofinę sistemą – nuostabiai įtaigingą (įtikinamą) ir prieinamą beveik kiekvienam mąstančiam žmogui. Jis sukūrė filosofiją, kurioje slypi atsakymai į vis kylančius klausimus ir kuri baigiasi klausimu. Tačiau dar niekam nepavyko (o ir negali pavykti) sukurti tokios sistemos, kuri tenkintų visus, kurie, ja pasinaudoję, rastų jiems priimtinus atsakymus į vis kylančius ir kylančius klausimus. Ši klausimų virtinė lydi mus iki gyvenimo pabaigos, nes kai jau nebekyla jokių klausimų, kai jau nebelieka vietos abejonei ir nuostabai, kai išnyksta kančia, baigiasi žmogaus žemiškasis gyvenimas. Tačiau tai jau tikėjimo klausimas, o Maceina buvo, kaip jis save apibūdino, „paprastas tikintis žmogus krikščionis“.

¹ A. Maceinos laiškas Juozui Girniui, 1978 m. lapkričio 21 d. // Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka, Retų knygų ir rankraščių skaitykla, A. Maceinos archyvas, f. 181–155.

² Per filosofą prasi-veržia dvasinis nerimas // Pokalbių akiračiai. Vilnius, Vaga, 1991, p. 222.

Įsipareigojimas aktyviam visuomeniniam gyvenimui

Gyvendamas tremtyje Maceina niekada neatsiribojo nuo įvykių Lietuvoje. Jam buvo būdingas gyvas visuomeniškumo jausmas, jis skatino jį imtis visuomeninės veiklos, kuri galėjo turėti įtakos kuriant Lietuvos ateitį. Jis aktyviai reiškėsi ateitininkų veikloje, nevengė visuomeninių pareigų – dar studijuodamas pirmininkavo studentų ateitininkų meno draugijai „Šatrija“, buvo Ateitininkų federacijos vado pavaduotoju ir kiek vėliau – vadu. Dar gyvendamas Lietuvoje jis buvo vienas pagrindinių deklaracijos „Į organiškiosios valstybės kūrybą“ (1936) autorių. Vokiečių okupacijos metais Maceina dalyvavo pagrindinėje Lietuvių fronto veikloje, o po karo, jau užsienyje, kartu su Juozu Brazaičiu tapo pagrindiniu Lietuvių fronto bičiulių ideologu.

Tais metais, kai drauge su Pranu Dielininkaičiu, Ignu Skrupskeliu ir kitais pateikė savo būsimos santvarkos projektą „Į organiškiosios valstybės kūrybą“, visi jie buvo įsitikinę, kad šalyje egzistuojanti santvarka turi būti pertvarkyta, siekiant žmonių ir savo šalies gerovės. Kai ką gali nustebinti tai, kad Maceina išitraukė į visuomeninę veiklą, kuri jo prigimčiai, atrodytų, buvo svetima. Nereikėtų pamiršti, kad tada jis buvo jaunas ir veržlus, jam atrodė, kad jo viešas teisingas, „tiesus ir atviras“ žodis iš tikrųjų gali išvesti visuomenę iš sąstingio arba, kaip jis pats sakė, „iš užburto rato“. Tada jis dar nebuvo padaręs išvados, jog „bendrų kelių nebūna“. Kaip ir jo bendraminčiai, buvo tikras, kad bendromis jėgomis ir susitelkus galima išspręsti daug „momento reikalavimų“, įgyvendinti daug užbręžtų tikslų ir pasiekti savo politinį idealą. Jis tikėjo, kad galima sukurti tokią valstybę, kokios pasaulyje dar nėra buvę. Maceina visada siejo valstybę su tauta. Jo įsitikinimu, kaip teigė Kęstutis Skrupskelis, „geriausia padėtis, kai valstybės ribos sutampa su tautos ribomis“¹, nes tai duoda rimtą pagrindą mažai tautai išsilaikyti ir sykiu išvengti kosmopolitizmo grėsmės, kuri „nori žmoniją paversti „vienlype mase“.

Tad kaip maža tauta gali išsilaikyti? Yra tik vienas būdas tautai išsilaikyti – tai tautinė kultūra. Tautinės valstybės užduotis – ginti tautos interesus ir visokeriopai remti, plėtoti bei tobulinti savo tautinę kultūrą, nes ji sudaro valstybės turinį. Maceinos ir jo vienminčių nuomone, valstybė turi būti ir tautinė, ir kartu demokratinė. Tačiau „demokratija reikalauja, kad valstybė nespirstų ir neišsakinėtų kultūrinio gyvenimo turinio“². Tai ne valstybės kompetencija – „valstybė neturi kompetencijos pasaulėžiūros srityje, todėl jos vedama politika ir turi būti nepasaulėžiūrinė, vadinasi neatremta nė į vieną pasaulėžiūrą, o sudaranti visom pasaulėžiūrom vienodas sąlygas“³. Pirmoje vietoje tokioje valstybėje turėtų būti kultūra, nes būtent pasaulėžiūra yra jos sritis. „Pasaulėžiūra nėra tik vidinis įsitikinimas, nėra tik žodis, bet ir darbas bei gyvenimas.“⁴ Ji reiškiasi per kultūrą, todėl kultūra visada pasaulėžiūrinė, „nepasaulėžiūrinės kultūros nėra ir negali būti“⁵. Valstybė neturi kištis į kultūros reikalus, jos uždavinys – apsaugoti ją ir asmenį kaip kultūros kūrėją bei jo kultūrinį pasireiškimą.

„Istorinė nelaimė, – rašė Skrupskelis, – kad tautiškumas susirišo su vadistinėm valstybės teorijomis, o kosmopolitiškumas su demokratinėm.“⁶ Tačiau Maceina niekada pernelyg nesižavėjo nei demokratinėmis teorijomis, nei pačia demokratija, nors ir pripažino, kad „demokratija yra tobiliausia valdymosi forma“⁷. Jis buvo tikras, kad ši forma reikalauja tam tikro turinio, nes buvo įsitikinęs, kad „demokratija dvasiškai yra tuščia: tai tik laisva erdvė, kurioje klesti dvasia; bet *šių dvasių* kuria kiekvienas pats sau“⁸. Demokratija „teikia laisvės, bet neteikia jokio turinio: šį turinį turi susirasti ir pasigaminti kiekvienas pats sau“⁹. Maceina jį tikrai „susirado“ ir „pasigamino“. Pats sau. Tokiu turiniu tapo lietuviškos krikščioniškosios kultūros kūrimas. Jo ir kitų kultūrininkų tremtyje sukurtos kultūrinės vertybės turėjo užpildyti tą tuštumą, kuri atsiranda kartu su laisve, ir sykiu padėti kitiems ją įveikti. Tačiau ar tai įvyko?

¹ Skrupskelis K. Tauriamasis jaunųjų katalikų kartos fašizmas // Naujasis Židinys-Aidai, 1999, nr. 4, p. 227.

² Į pilnutinę demokratiją // Į laisvę, 1958, nr. 2.

³ Lietuvių lankymasis į pavergtą kraštą ir jų nauda tautai // Į Laisvę, 1968, nr. 43, p. 28–29.

⁴ Į pilnutinę demokratiją, p. 8.

⁵ Ten pat.

⁶ Skrupskelis K. Antano Maceinos socialinė filosofija // Draugas, 1978, nr. 23.

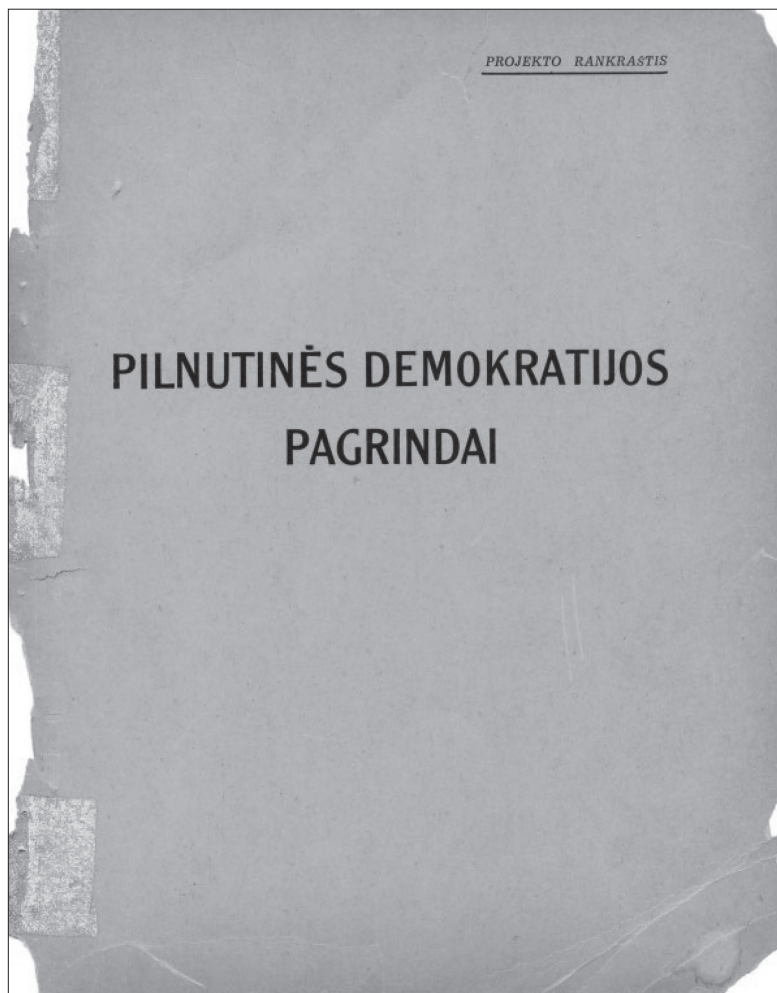
⁷ Lietuvių lankymasis į pavergtą kraštą ir jų nauda tautai, p. 18.

⁸ Ten pat.

⁹ Ten pat.

Ilgus metus gyvendamas laisvoje šalyje, Vakarų sistemoje, kuri vadinama demokratija, Maceina priėjo prie išvados, kad „demokratijoje žmogus stovi gyvenimo prasmės bei tikslo atžvilgiu prieš visišką nežinią. Ir jeigu jis pats šios nežinios nenugali, demokratijos tyla virsta nebepakeliama.“¹ Tai supratęs Maceina nustojo žavėtis bet kokia politine sistema. Jis perprato visą „tragiką“ ir tų sistemų, kurios „rymo ant žmogiškosios prigimties idealo, reikalaujančio turimą laisvę aukoti kito laisvei“, nes žmogiškosios prigimties tikrovė yra tokia, kad žmogus neaukoja nei savos gerovės (ekonominėje sistemoje), nei savos laisvės (politinėje sistemoje) tiek, kad šios sistemos, atremtos į idealą, galėtų skleisti bei klestėti². Tik jaunystėje jis dar turėjo iliuzijų ir joms paaukojo nemažai savo laiko ir kūrybinių jėgų. Gyvendamas Vokietijoje jis galutinai suprato ir įsitikino, kad „vienas žmogus gali daug daugiau padaryti negu būrys“, kad žmogaus kelias yra tik jo *vieno* kelias ir kad *bendru* kelių nebūna.

Žengdamas savo nepakartojamu keliu, Maceina nenustodamas ėjo Aukščiausios Tobulybės link ir tik mirtis nutraukė šį jo ėjimą. Antanas Maceina – mūsų didysis filosofas – mirė 1987 m. sausio 27 d. Ši data, kaip ir jo gimimo data bei kitos svarbios jo gyvenimo datos, yra pamirštos, beje, kaip ir jis pats, o jeigu jis ir ne visai pamirštas, tai tikrai akivaizdžiai nustumtas į mūsų gyvenimo pakraštį, ir ne tik jis vienas, bet ir visa 1936 metų generacija – Pranas Dielininkaitis, Ignas Skrupskelis, Juozas Ambrazevičius-Brazaitis, Zenonas Ivinskis, Jonas Grinius, Juozas Girnius ir kiti. Mūsų gyvenimui, kuriame vis daugiau vietos tuštybei nei idealams ir tikroms vertybėms, jie tapo nereikalingi.

„Pilnutinės demokratijos pagrindai“ (1952). Antano Maceinos parengta medžiaga Lietuvių fronto bičiulių studijai „Į pilnutinę demokratiją“ (1956)

¹ *Ten pat*, p. 19.

² *Ten pat*.

FAKTAI IR ĮŽVALGOS

NAGLIS NAVAKAS

KODĖL LIETUVAI PRITRŪKO ELEKTRINIŲ?

2022 m. rugpjūčio 17 d. 18 valandą Lietuvoje, Latvijoje ir Estijoje elektros kaina pasiekė 4 000 eurų už megavatvalandę (MWh). Skaičius buvo rekordinis – 4 eurai už kilovatvalandę elektros. Žinia netruko užkariauti žiniasklaidos antraštes ir buvo plačiai aptarinėjama.

Lietuvos energetikos agentūros vadovas Virgilijus Poderys vėliau priekaištavo žurnalistams (tarp jų teko būti ir man), neva šiam faktui buvo suteikta per daug garbės. Vis dėlto tai tik viena valanda metuose. Todėl absoliučiai Lietuvos gyventojų daugumai už elektrą mokėti tokios sumos tikrai neprireikė. Juk jie moka pagal vienokį ar kitokį kainos vidurkį.

Tuo pačiu metu pramonininkai, kuriems elektra yra jų produkcijos kainos sudedamoji dalis, taip pat turėjo pastabų. Kalbėdami su žurnalistais jie rodė pirštu ne tik į tą vieną valandą, bet ir kitas, aplinkines, kai elektros megavatvalandė kainavo 750 eurų – tai taip pat smarkiai per didelė elektros kaina, kad gamyba išliktų konkurencinga¹. Kad skaitytojui būtų aiškiau, ikipandeminiu laikotarpiu 35–50 eurų už megavatvalandę buvo įprasta, normali elektros kaina.

Vis dėlto šis vienos valandos kainos rekordas – 4 000 eurų – reikalauja išsamesnio paaiškinimo. Dėl kelių priežasčių.

Pirma, tą valandą į paviršių išplaukė problemos, kurios kaupėsi Lietuvos elektros gamybos sektoriuje nuo pat Ignalinos atominės elektrinės (AE) uždarymo. Šią istoriją noriu papasakoti, nes viešumoje apie tai girdime nedaug. Kita priežastis – ir nuo šios dalies pradėsiu – elektros kainas, jų dinamiką, augimo priežastis reikėjo aiškinti dar išsamiau ir nuolatos. Tuo metu, kai ilgus metus besikaupusios bėdos išsiveržė tokiu kainos šuoliu, didmeninės elektros kainos visuomenei buvo tapusios aktualesnėmis, nei buvo kada nors iki šiol.

Kodėl toks kainų šuolis?

Lietuvoje kiekvieną dieną vyksta elektroniniai aukcionai, kurių metu elektros gamintojai pasiskirsto, kas, kurią valandą ir už kiek pinigų gamins elektrą kitą dieną. Tuos aukcionus laimi tie, kurie pasiūlo elektrą gaminti pigiausiai – tol, kol yra patenkinamas visas poreikis. Vėliau vyksta kiti, smulkesni aukcionai, veikia daugybė kitų procedūrų, kurios galiausiai duoda rezultatą: leidžia kiekvienos dienos kiekvieną valandą elektros gamybą tiksliai suderinti su jos suvartojimu.

Tai yra gana sudėtingas ir nuolat vykstantis procesas. Bet jis užtikrina, kad visi turėtų elektros, visi jos gamintojai gautų pinigus už savo darbą ir apskritai gyvenimas tekėtų ramia vaga.

Tačiau svarbu pažymėti, kad tuose aukcionuose tokios kainos – 4 000 eurų už megavatvalandę – niekas nesiūlo. Tokia kaina yra techninis elektros biržos maksimumas, jį fiksuojama tik tada, kai elektros poreikis – po visų aukcionų ir procedūrų – lieka didesnis, nei biržai pasiūlyta pagaminti. Taip elektros prekybos sistema apie problemą praneša rinkos dalyviams. Taip, kaip tai daro kapitalizmas: skatina konkrečią valandą nevartoti elektros, nes brangu, ir tuo pačiu metu kviečia jos pagaminti nors krislelį, nes už tai bus sumokėta labai labai gerai.

¹Sabaliauskaitė G. Kai dirbti per brangu: „Paliūčio“ sprendimai, kaip sutaupyti elektros, 2022 08 09. Prieiga internete: <https://bit.ly/3YdyFgi>.

Vėliau Baltijos šalių energetikos prievaizdai, nusprendę ištirti šį incidentą, kaltų nerado ir pranešė, kad situaciją lėmė „tobula aplinkybių audra“¹. Biržos operatorė į vykstančių aukcionų eilę įtraukė dar vieną procedūrą, kuri turėtų leisti itin ekstremaliomis aplinkybėmis, jei jos pasikartotų, pabandyti išgelbėti padėtį².

Bet nemalonus faktas yra toks: vieną dieną, nepalankiai sukritus aplinkybėms, Lietuvoje pritrūko elektros gamybos įrenginių, kitaip tariant, elektrinių, kurios teiktų pasiūlymus aukcionuose. Aukcione pasiūla buvo arba per menka, arba perdėm nelanksti ir nesugebėjo patenkinti paklausos³. Klausimas, kaip tai nutiko? Prieš atsakant į šį klausimą – kelios metodinės pastabos.

Pasakodamas šią istoriją, neišvengiamai vietomis turėsiu pasiremti tuo, ką mačiau savo akimis ir girdėjau savo ausimis, dirbdamas savo tiesioginį žurnalisto darbą. Tais atvejais esu priverstas prašyti skaitytojo pasitikėjimo. Kitais atvejais remsiuosi publicistika, oficialiais leidiniais ir dokumentais.

Kaip didesnę dešimtmečio dalį rašęs publicistinius tekstus apie energetiką galiu paliudyti: energetikos sektorius yra specifinis daugeliu aspektų. Šiuo atveju svarbu tai, kad bandant susekti energetikos politikos poslinkius, ypač nepatogus pasidaro įgimtas sektoriaus ritmas, t. y. laikotarpis tarp „pasakyta“ ir „padaryta“ aštuonis kartus iš dešimties peržengia politinio ciklo rėmus.

Pavyzdžiui, Lietuvos elektros jungtį su Lenkija, „LitPol Link“, tiesti užtruko septynerius metus, jei skaičiuosime nuo tada, kai buvo įsteigta bendra Lietuvos ir Lenkijos bendrovė, kuri projektą įgyvendino. Jei skaičiuotume nuo sprendimo dėl pirmosios galimybių studijos priėmimo – tai projekto trukmė pailgėtų iki penkiolikos metų.

Klaipėdos suskystintų gamtinių dujų (SGD) terminalas pradėtas statyti 2010 metais, o užbaigtas per penkerius metus ir į gyvenimą paleistas 2014 m. gruodį. Tačiau regiono energetikos politikoje jis buvo aktualus ir 2017 metais, kai dėl jo išlaikymo derėjosi trijų Baltijos šalių premjerai⁴.

Tas pats ritmas galioja ir mūsų aptariamai 4 000 eurų istorijai. Tai reiškia, kad norėdami paaiškinti šios dienos įvykius, negalime pasisodinti vieno ministro ir jo ištardyti ir sąžiningai nuspręsti, ką konkretus asmuo padarė gerai ar blogai.

„Tai turbūt šiai dienai kabinti ant ministro, kad per dešimt metų nieko nepastatė, yra netikslinga“⁵, – rugsėjį laidoje „Dėmesio centre su Edmundu Jakilaičiu“ būtent tokį argumentą gindamas savo veiksmus dorojantis su energetikos krize metė energetikos ministras Dainius Kreivys.

Išties, tam, kad paaiškintume šios vasaros aktualijas, turėsime užmesti akį į 2012–2018 metų laikotarpį, su nuokrypiais kiek pirmyn ir kiek atgal.

Yra dar viena aktuali šios istorijos metodinė dalis – aptariamos temos aktualumas. Poderys iš dalies teisingas – vienos valandos elektros kaina palyginti nedaug atsispindinti įprasto elektros vartotojo elektros sąskaitoje. Incidento, kurio metu kaina taip išaugo, priežastys – giliai techninės. Tad gali kilti klausimas – kodėl toks ažiotžas?

Viena priežasčių, kodėl taip smarkiai buvo sužadintos aistros, yra ta, kad visuomenė – ir dalis žiniasklaidos – tik neseniai atrado galimybę susipažinti su didmenine rinkos kaina. Tiesa, tokia galimybė egzistavo ir seniau – Lietuva prie didžiausios Europoje „Nord Pool“ elektros biržos prisijungė 2012 metais. Tačiau anksčiau šie skaičiai tiesiog nebuvo aktualūs. Mat iki 2020 metų visi šalies gyventojai, o iki 2013 metų – dar ir verslas, elektrą gaudavo iš vieno, įstatymu nustatyto monopolininko – visuomeninio tiekėjo. Šią veiklą vykdė elektros skirstymo sistema (smulkius laidus) valdanti „Lietuvos energijos“ įmonių grupės įmonė – Energijos skirstymo operatorius (ESO). 2018 m. spalį, pertvarkant „Lietuvos energijos“ įmonių grupę, ši funkcija buvo perleista „Lietuvos dujų tiekimui“⁶. Bendrovė

¹ Nord Pool peab Balti turule pakutavad tooted muutma paändlikumaks. Estijos konkurencijos tarybos pranešimas, 2022 10 13. Prieiga internete: <https://bit.ly/3HiBkz7>.

² Nord Pool Introduces Second Auction for Baltic Market. Elektros biržos „Nord Pool“ pranešimas, 2022 11 16. Prieiga internete: <https://bit.ly/3VWnvus>.

³ Summary of Max Price situation in Estonia, Latvia & Lithuania for delivery date 17th August. Elektros biržos „Nord Pool“ pranešimas, 2022 08 18. Prieiga internete: <https://bit.ly/3uCTh3H>.

⁴ „Independence“ išpirkimo planas žlugo, 2017 08 30. Prieiga internete: <https://bit.ly/3HrnHho>.

⁵ Dėmesio centre su Edmundu Jakilaičiu. Pokalbis su energetikos ministru Dainiumi Kreiviu, 2022 09 06. Prieiga internete: <https://bit.ly/3UNtdgW>.

⁶ Nuo ESO atieks 100 mln. Eur pajamų, 2018 03 22. Prieiga internete: <https://bit.ly/3hdWpj4>.

vėliau pervadinta į „Lietuvos energijos tiekimą“¹, o 2019 metais visai „Lietuvos energijos“ grupei keičiant pavadinimą į „Ignitis“ grupę, buvo pavadinta „Igničiu“².

Kaip besivadintų visuomeninis tiekėjas, jam mokami visuomeninio elektros tiekimo tarifai (tie skaičiai euro centais už kilovatvalandę, kuriuos gyventojai mokėjo už deklaruotą suvartotą energiją) visada buvo kiek efemeriškas darinys. Jis buvo nustatomas visiems metams arba, atsiradus būtinybei, pusmečiui. Tai būdavo daroma apskaičiuojant tiekėjo sąnaudas, remiantis reguliuotojo prognozėmis ateinančiam laikotarpiui, taip pat įskaičiuojant ankstesnių laikotarpių neatitikimus. Prie viso to buvo pridedami mokesčiai už elektros tinklus, pelno marža ir įprastas pridėtinės vertės mokestis (PVM).

Tai buvo įprasta, savotiškai ritualinė kasmetinė procedūra. Tačiau dėl jos tarifo santykis su konkrečia elektros kaina nebuvo glaudus. Pavyzdžiui, 2018 metais kiek ilgiau nei visus metus elektros kaina, pagal kurią buvo nustatytas elektros tarifas, buvo gerokai mažesnė nei ta, kurią „Ignitis“ realiai mokėjo rinkoje. Vartotojai už elektrą mokėjo apie 34 Eur/MWh, o rinkoje ji kainavo tarp 40 ir 60 eurų. Pirkdamas brangiai ir parduodamas pigiai visuomeninis tiekėjas sukaupė nuostolį. Tačiau prognozių neatitikimai, kaip priklauso, bendrovei kompensuojami kitu laikotarpiu. Todėl tai ir buvo padaryta 2019 metais. Nepamirštant paminėti, kad vartotojas net ir brangimo metu buvo saugomas.

„Elektros energijos kaina buitiniams vartotojams nuo 2020 metų galėjo didėti beveik 29 proc., tačiau Taryba (Valstybinė energetikos reguliavimo taryba, VERT – N. N.) priėmė sprendimus – bendrovėms sąnaudos sumažintos beveik 45 mln. Eur, kurie leido „sušvelninti“ ženklų kainos augimą“, – anuomet skelbė reguliuotojas³.

Tiesa, 2020 metais dėl pandemijos kone sustojus regiono ekonomikai, elektros kainos smuko iki dugno. Nors vartotojai už elektrą mokėjo taip, tarsi ji kainuotų kiek daugiau nei 50 Eur/MWh, „Ignitis“ ją pirkė maždaug už 24–30 Eur/MWh. Taip visi 2018 metais sukaupę skirtumai susiniveliavo, todėl tarifas 2020 metų antrojo pusmečio tarifas galėjo priartėti prie rinkos kainos. Beje, pažymėtina, kad prieš rinkimus, kaip tyčia, elektros tarifas paprastai gyventojams mažėdavo. Greičiausiai sutapimas.

Šie du epizodai iliustruoja, kodėl vartotojui, už elektrą mokančiam monopolininko tarifą, stebėti didmeninę elektros kainą buvo bergždžias užsiėmimas – ji neatspindėjo net krypties, kuria tarifas galėtų pajudėti ateinantį pusmetį ar metus. Kaina galėjo būti didelė, o tarifas mažėti. Ir atvirkščiai.

Tačiau aktualumas išaugo pradėjus liberalizuoti elektros rinką. Priminsiu – Europos Sąjunga neleidžia turėti nenatūralių monopolijų, todėl visuomeninio tiekimo veikla turėjo būti nutraukta. Trimis etapais 2011–2013 metais tai buvo padaryta su verslu. Tada prasi-
dėjo tempimas.

Pagal pirminį planą Baltijos šalys tuo pačiu metu arba iškart po jo į rinką turėjo paleisti ir gyventojus. Estai tai padarė iki 2013 metų, latviai – iki 2015 metų. Lietuva ketino tai atlikti trimis etapais, pamečiui, taigi iki 2016 metų. Vėliau žadėta tai padaryti iki 2020 metų. Galiausiai Sauliaus Skvernelio vadovaujama Vyriausybė ėmėsi šios nemalonios užduoties ir suplanavo tris etapus 2021–2023 metais, pradedant nuo stambiausių elektros vartotojų ir baigiant smulkiausiaisiais bei socialiai pažeidžiamais vartotojais. Kaip tyčia, didžiausi liberalizavimo etapai pagal vartotojų skaičių turėjo vykti tada, kai pati Vyriausybė jau baigė kadenciją.

Tad nuo 2021 metų „Nord Pool“ elektros kaina pradėjo figūruoti nepriklausomų elektros tiekėjų pasiūlymuose. Pasitikrinti, kokia kaina šiuo metu yra elektros biržoje, daugelis igu-
do nesunkiai. Pastebėtina, kad tai buvo nauja ne tik su nepriklausomais elektros tiekėjais susiduriantiems gyventojams. Prekybos tinklas „Norfa“ buvo vienas iš daugelio bendrovių, kurios garsiai paskelbė, kad 4 000 eurų kainuojančią valandą mažins elektros vartojimą. „Norfa“ pranešė ketinanti tai daryti nuo 17 valandos. Tai buvo šiek tiek keista, nes „Nord

¹ ESO ir „Lietuvos dujų tiekimas“ vartotojams virsta „Lietuvos energijos tiekimu“, 2018 10 01. Prieiga internete: <https://bit.ly/3PgK-FJS>.

² „Lietuvos energija“ imasi pervadinti bendroves, 2019 08 05. Prieiga internete: <https://bit.ly/3W-3DTJv>.

³ Patvirtinti 2020 m. elektros energijos tarifai buitiniams vartotojams, 2019 11 28. Prieiga internete: <https://bit.ly/3BnS-kQN>.

Pool“ skelbia elektros kainą pagal Centrinės Europos laiko zoną. Vadinasi, viena valanda anksčiau nei Lietuvoje. Kitaip tariant, Lietuvos laiku elektros kainų pikas ištiko 18 valandą. Vėliau bendrovė pasitaisė. Tačiau dėl to drįsčiau teigti, kad pažindintis su „Nord Pool“ elektros kainomis teko įvairiai gyventojų grupei.

Dar viena aplinkybė, kuri privertė gyventojus dirščioti į telefoną – elektra pradėjo brangti. Pirmoji gyventojų grupė, patekusi į rinką nuo 2021 m. sausio, su pokyčiais susidorojo palyginti be triukšmo. Pirma, ji buvo gerokai mažesnė – tik stambiausi elektros vartotojai, be to nepriklausomų tiekėjų siūloma elektros kaina buvo arba palyginama, arba mažesnė nei ta, kurią iš monopolininko glėbio išstumti vartotojai mokėjo iki tol.

Gerokai gausesnė gyventojų grupė monopolininko globos turėjo netekti nuo 2022 metų. Jie gavo indulgenciją 2021 metų rudenį. Tuo metu Vladimiras Putinas buvo pradėjęs mažinti dujų tiekimą Europai, elektros kainos buvo pradėjusios augti. Tačiau vyravo nuostata, kad pavasarį padėtis susitvarkys. Todėl jų pirmasis žingsnis į rinką išbuvo atidėtas iki 2022 m. birželio – tikintis, kad jiems bus lengviau tai padaryti vasarą, kai elektra bus pigesnė.

Perspektyvą pakeitė sunkiai suvaldomas elektros kainų šuolis nuo Rusijos invazijos į Ukrainą pradžios. Tiekėjų pasiūlymai jau vasarą atrodė visai liūdnai. Reikalavimas rinktis iš kelių, tačiau brangių pasiūlymų, žinoma, buvo priimtas su pastebimu erzeliu.

Pridėkime dar kelis dalykus, kurie sukrito vienu laiku – pradėtas išmaniųjų skaitiklių diegimas, kainų spaudimo neatlaikiusios „Perlo energijos“ bėdos, 9 centų už kilovatvalandę kompensacijos. Galbūt ir nesunku suprasti, kodėl ilgas dešimtmečius monopolinę kainą už elektrą mokėję vartotojai sutriko ir išsigando. Ši nuotaika buvo užfiksuota politiniu lygiu. Trečiojo etapo – mažai elektros suvartojančių gyventojų – šioje kadencijoje net nebeketinama liesti. Jiems būtinybė pasirinkti nepriklausomą tiekėją atidėta iki 2026 metų.

Tad taip paaiškinčiau, kodėl pats elektros kainos šuolio faktas sulaukė šitiek dėmesio. Kodėl jis apskritai atsirado – tai tolesnė istorijos dalis.

Virsmas iš eksportuotojos į importuotoją

Istodamos į Europos Sąjungą (ES) Lietuva, Slovakija ir Bulgarija pažadėjo nustoti eksportuoti sovietinio tipo branduolines jėgaines. Įprastai lėšas uždarymui tokios elektrinės kaupia visą savo gyvavimo laikotarpį, tad susitarimas buvo toks – mes uždarome, ES už tai sumoka.

Savaime suprantama, uždariusi du Ignalinos AE blokus Lietuvos energetikos sistema liko su dviejų Ignalinos AE blokų dydžio – 2,6 GW – skyde energetikos sistemoje. Ar tai didelė skylė, galima spręsti iš to, kiek elektros šaliai reikia per vartojimo piką. Žiūrint primityviai, elektrinių galia ir elektros suvartojimas piko metu turi koku nors būdu bent jau apytiksliai „sueiti“. Tad štai įvertinimui – šiuo metu Lietuvoje per piką reikia apie 2 GW elektros. Taigi atsiradusi elektros gamybos skylė buvo didesnė nei visas dabartinis šalies elektros poreikis piko metu.

Galėtų kilti klausimas, kodėl tokiam mažam elektros poreikiui prisireikė tokios didelės elektrinės? Na, tuo metu, kai buvo statoma Ignalinos AE, šalyje veikė „šlovinga“ ir neįtikėtinai energiška neefektyvi sovietinė pramonė. 2000 metais elektros poreikis Lietuvoje buvo du kartus mažesnis nei 1990 metais, tada jos reikėjo 24 TWh¹. Į šį lygį jis vis dar negrįžo – 2021 metais siekė beveik 12 TWh. Tačiau bendrasis vidaus produktas Lietuvoje per šį laikotarpį išaugo apie šešis kartus. Tai reiškia, kad suvartodami dvigubai mažiau energijos sukuriame šešis kartus daugiau prekių ir paslaugų. Sovietinės pramonės neefektyvumas reiškė, kad atgavusi nepriklausomybę Lietuva turėjo reikšmingą elektros energijos gamybos įrenginių perteklių ir buvo elektros eksportuotoja. Būtent todėl Ignalinos AE uždarymas nevirto masiniais elektros tiekimo sutrikimais: 2003 metais Lietuva eksportavo 7,5 TWh elektros energijos, arba 39 proc. to, kas tais

¹ Lietuvos energetika 2005. Lietuvos energetikos institutas, Kaunas, 2006, p. 9.

metais buvo pagaminta. Tuo metu maždaug tiek elektros energijos per metus gamino vienas Ignalinos AE blokas. Kai pirmasis buvo uždarytas, gamyba šalyje sumažėjo nuo 19,2 iki 14,8 TWh. 2005 metais dujinės elektrinės pagamino kiek daugiau nei anksčiau, o eksportas sumažėjo 41 proc.¹

2010 metais, kai buvo uždarytas ir antrasis jėgainės blokas, istorija pasikartojo. Tiesa, elektros gamyba smuko ne 7,5 TWh, o 10 TWh – tiek elektros prieš veiklos pabaigą gamino antrasis blokas. Be to, eksporto srautų nebeužteko kompensuoti netektį ir Lietuva tapo elektros importuotoja.

Užuot eksportavusi 2,9 TWh elektros kaip 2009 metais, šalis 2010 metais importavo 6 TWh². Tais pačiais metais elektros suvartojimas siekė 8,3 TWh, o tai reiškia, kad Lietuva importavo apie 70 proc. suvartojamos elektros. Jei bent viena ausimi sekate naujienas, žinote, kad šis elektros importo ir jos poreikio santykis pastarąjį dešimtmetį ne ką tepasikeitė.

Visagino istorija

Šioje vietoje mūsų pasakojimas atsišakoja dvi linijas, kurios yra labai gerai žinomos, kad jų nepaminėčiau. Tiesa, abu pasakojimai yra per ilgi šiems puslapiams. Viena – Ignalinos AE uždarymo istorija, kuri prasidėjo su trenksmais, „Rosatom“ ir „Nukem“, o vėliau kiek aprimo ir turėtų tęstis dar bent iki 2038 metų.

Antra – Visagino atominės elektrinės (VAE) istorija, kuri taip pat yra verta atskiro pasakojimo. Šiuo atveju mums ji yra įdomi tik tuo, kad visa epopėja taip ir baigėsi niekuo. Po Ignalinos AE uždarymo naujos branduolinės jėgainės statyba buvo visiškai logiškas žingsnis – vietoje uždarytų 2,6 TW galios blokų pasistatyti vieną 1,35 TW galios bloką. Jis būtų grąžinęs elektros gamybos pajėgumus į panašią padėtį, kokia buvo po pirmojo Ignalinos AE bloko uždarymo – užtektinai sau ir dar šiek tiek eksportui. Tačiau 2012 m. spalio 14 d. įvyko žymusis konsultacinis referendumas ir projektas pakibo nežinioje.

Ant referendumo kalvelės prilaūžyta daugybė iečių, tačiau mažiau kalbėta apie tai, kad ši nežinia atsispindėjo ir strateginiuose energetikos politikos dokumentuose. Tik prieš referendumą, 2012 m. birželį Seimo nutarimu buvo priimta Nacionalinė energetinės nepriklausomybės strategija. Ji pakeitė penkeriais metais anksčiau priimtą dokumentą ir pati turėjo galioti ateinančius penkerius metus³.

Pagrindinės jos su elektros infrastruktūra susijusios nuostatos buvo šios: Lietuva turi prisijungti prie Europos elektros tinklų ir tam nutiesti dvi – pirma vieną, po to antrą – elektros jungtis į Lenkiją, taip pat užbaigti elektros jungtį „Nord Balt“ su Švedija.

Antra nuostata – užsitikrinti pakankamus vietinės elektros gamybos pajėgumus pastatant VAE. Žinoma, tai nebuvo vienintelės nuostatos, tačiau šiuo atveju miniu tik tai, kas aktualu mums.

Atrodytų, po tokio referendumo rezultato derėtų grįžti prie dokumento ir jį atnaujinti. Tačiau Lietuvos energetikos politika pakibo strateginėje skastykloje. Ministerijų koridoriuose buvo kalbama, esą negalima atbaidyti strateginio investuotojo „Hitachi“, bet ir tai nedavė rezultatų.

„Nesame nusiteikę nei optimistiškai, nei pesimistiškai – mes tikimės sprendimo“, – pareiškė Hiroto Uozumi, „Hitachi Nuclear Power Systems“ direktorius ir „Hitachi-GE Nuclear Energy“ valdybos pirmininkas, kai Kaune kalbinau jį „Verslo žinioms“ 2016 m. kovą⁴.

Kaip galima suprasti iš šio pokalbio datos, nežinia tęsėsi per visą energetikos ministrų Jaroslavo Neverovičiaus ir Roko Masiulio perpus skeltą kadenciją Algirdo Butkevičiaus Vyriausybėje 2012–2016 metais. Nauja energetikos strategija prie Seimo rūmų nepriartėjo nė per lanko šūvį.

Masiulis po savęs paliko tik naujos Nacionalinės energetikos strategijos gaires. Tai buvo Vyriausybės, bet ne Seimo patvirtintas dokumentas. Masiulis tada įspėjo, kad iki

¹Ten pat, p. 9.

²Lietuvos energetika 2010. Lietuvos energetikos institutas, Kaunas, 2011, p. 11–12.

³Nacionalinė energetinės nepriklausomybės strategija patvirtinta Lietuvos Respublikos Seimo 2012 m. birželio 26 d. nutarimu Nr. XI-2133.

⁴Japoniška kantrybė: „Hitachi“ vis dar laukia sprendimo, 2016 03 31. Prieiga internete: <https://bit.ly/3BCfTWo>.

2018 metų Lietuvai reikės apsispręsti dėl naujų lanksčių elektros generacijos pajėgumų. Formaliai šios gairės tapo jau naujos, Skvernelio vadovaujamos Vyriausybės energetikos strategijos „Energetika konkurencingai Lietuvai“ dalimi. Ji buvo priimta tik 2018 metais.

Šių metų rugsėjį žurnalistų paklaustas, kodėl Lietuva susiduria su elektros gamybos stygiumi, Masiulis, dabar vadovaujantis elektros perdavimo sistemos operatoriai „Litgrid“, atsakė, esą „Lietuva koncentravosi į elektros linijų statybą su Švedija ir su Lenkija, kai buvo uždaryta atominė elektrinė“¹. Jungtys, kurias jis turi omenyje, yra 0,7 GW galios elektros jungtis su Švedija ir 0,5 GW galios jungtis su Lenkija. Palyginti tai yra beveik tiek naujų elektros importo pajėgumų, kiek galios buvo planuojama VAE projekte. „Savo darbo metu aš atsimenu, kad pagrindinis akcentas buvo pabaigti šias dvi linijas ir užbaigti kvotas neefektyvioms šiluminėms elektrinėms“, – tvirtino „Litgrid“ vadovas².

Tiek vienas, tiek kitas tikslas suvaidino svarbų vaidmenį elektros gamybos pajėgumų istorijoje.

Atnaujinimo perspektyva – kokia ji?

Lietuvos elektrinių parko stuburą po Ignalinos AE uždarymo sudarė iš esmės trys didelės dujinės elektrinės: Lietuvos elektrinė Elektrėnuose, Vilniaus trečioji termofikacinė elektrinė ir Kauno kogeneracinė elektrinė.

Nė viena, švelniai tariant, nebuvo jaunuolė ir jų veikimo laikotarpis ėjo į pabaigą. Daugiausia būtent techninės priežastys lėmė, kad per dešimtmetį nuo Ignalinos AE uždarymo smarkiai susitraukė didžiausias iš trijų – Elektrėnų kompleksas. Jame sovietų laikais iškilo aštuoni elektros gamybos įrenginiai, arba blokai. Per pastarąjį dešimtmetį buvo uždaryti šeši ir pridėtas vienas, taip pat biokuro katilinė.

Protesto akcija prieš elektros tiekimo liberalizavimą Daukanto aikštėje. Vilnius, 2022 m. gegužės 19 d.

¹ Buvęs energetikos ministras R. Masiulis: koncentravosi į jungtis su Lenkija ir Švedija, 2022 09 15. Prieiga internete: <https://bit.ly/3FC-ZYZP>.

² Ten pat.

1962 metais pradėti eksploatuoti pirmasis ir antrasis (iš viso 150 MW galios) jėgainės blokai, gaminę šilumą Elektrėnų miestui, 2015 metais buvo pakeisti tik šilumą gaminančia biokuro katiline. 2014 metais baigti demontuoti trečiasis ir ketvirtasis blokai (iš viso 300 MW galios), o penktasis ir šeštasis blokai (dar 300 MW) nustojo veikti 2016 metais, pradėjus veikti elektros jungtims su Lenkija ir Švedija.

Taigi elektrinė šiuo laikotarpiu neteko 0,75 GW instaliuotosios galios. Šiems nuostoliams padengti dar anksčiau buvo pastatytas devintasis dujinis elektrinės blokas – vadinamasis kombinuoto ciklo blokas (KCB). 450 MW galios įrenginys pradėjo veikti 2012 metų rudenį. Galime manyti, kad nors ir netobulai, Lietuvos elektrinės susitraukimas ir padidėjimas buvo vienas kitą balansuojantys veiksniai. Tačiau kitų dviejų stuburo slankstelių pakeitimo istorija kiek labiau komplikauta.

Dviejų blokų 372 MW galios Vilniaus trečioji elektrinė ir 170 MW Kauno termofikacijos elektrinė veiklą nutraukė 2016 m. sausio 1 d., kai valstybė elektros vartotojų lėšomis nustojo remti jose gaminamą elektros energiją. Tada argumentuota, kad pradedančios veikti elektros jungtys atpigins elektrą, todėl remti neefektyvias ir neekonomiškas elektrines nėra protinga. Savo ruožtu argumentuodamos, kad be paramos elektrines eksploatuoti yra nuostolinga, „Vilniaus energija“ nustojo eksploatuoti Vilniaus, o Kauno termofikacijos elektrinė – Kauno jėgainę.

Svarbi detalė šiuo atveju yra jėgainių technologija. Jos visada atliko dvi funkcijas – vienu metu gamino ir šilumą, ir elektros energiją. Šilumos funkcija – lokali. Vietoje esanti jėgainė tiekia šilumą į miesto šilumos tinklus, kurie ją paskirsto po miesto gyventojų namus.

Elektros gamyba – gerokai globalesnė, nes elektrinės prijungtos prie nacionalinės elektros perdavimo sistemos.

Šilumos gamybos funkciją Kaune perėmė gausios biokuro jėgainės, o prie jų 2020 metais buvo pridėta ir Kauno atliekų deginimo jėgainė. Taip, beje, susiformavo šilumos gamybos pajėgumų perteklius Kaune. Tačiau elektros funkcija liko nuskriausta – vietoje turėtų 170 MW galios įrenginių senojoje dujinėje jėgainėje čia liko tik kiek daugiau nei 70 MW.

Vilniuje situacija klostėsi analogiškai. Vietoje senosios trečiosios termofikacinės elektrinės pastatyta atliekų deginimo jėgainė ir vis dar statomas biokuro katilas greta jos. Čia vietoje 360 MW elektros gamybos įrenginių bus įrengti 100 MW galios įrenginiai.

Taigi tokiu principu po Ignalinos AE uždarymo likusį elektros gamybos stuburą pažeidė osteoporozė. Ką jau kalbėti apie kitus mažesnius įrenginius, kurie išgyveno vienaip ar kitaip panašų likimą.

Visa tai negalėjo neturėti pasekmių. Jau 2016 metais pradėjo skambėti tam tikri pavojaus signalai. Elektros perdavimo sistemos operatorius „Litgrid“ metų sandūroje tik praktiškai per jėgą sugebėjo surinkti reikalingą jėgainių kombinaciją rezervui. Tuometinės „Lietuvos energijos“ vadovas Dalius Misiūnas tada kalbėjo, kad turi būti priimtas sprendimas, kokios galios įrenginių reikia ir kas už juos sumokės¹. Mat statybos be valstybės paramos tuo metu neturėjo ekonominio pagrindo. Nuo 2009 iki 2017 metų Lietuvoje elektros kaina nuosekliai mažėjo. Trajektorija buvo tokia stabili, kad, regis, universalio energetikos politika tapo nuolat kartojamas šūkis „Elektros kaina turi mažėti“. 2016–2017 metai buvo pigiausios elektros metai Lietuvoje bent nuo 2013-ųjų. Tai reiškia, kad investuotojui elektrinė kainuotų kaip kainavusi, tačiau jos gaminamas produktas būtų toks pigus, kad investicija neatsipirtų. „Atsipirkimo laikas artėja prie begalybės“, – tada privačiai man sakė energetikos specialistai.

Tuo tarpu bent dalis politikų – žmonių, galinčių priimti sprendimus subsidijuoti elektros gamybos įrenginius, – gyveno energetikos istorijos pabaigos nuotaikomis. Skvernelio ir Ramūno Karbauskio partija kurį laiką po laimėtų rinkimų laikėsi nuostatos, kad atskira

¹ Lietuvoje trūksta elektrinių, 2016 12 23. Prieiga internete: <https://bit.ly/3BFxP28>.

Energetikos ministerija iš esmės nebereikalinga ir ją bus galima prijungti prie tuometinės Ūkio ministerijos.

Kodėl gi ne. Strateginiai projektai – jungtys ir dujų importo terminalas – užbaigti. Kažkur fone bruzdėjo sinchronizacijos su Vakarų Europa projektas, tačiau susidarė toks įspūdis, kad niekas dorai nesuprato, kas tai. O ir domėtis nebuvo ko – elektra pigi, dujos pigios, biokuras pigus.

Ilgainiui, kaip žinome, buvo persigalvota. Tačiau ne dėl elektros gamybos. Tuo metu gausios ir intensyvios derybos dėl finansavimo, kuris turėjo būti skirtas prisijungimui prie Europos elektros tinklų, ir ankstesnių projektų derinimai su Europos Komisija prašyte prašėsi ministro portfelio.

„Objektyviai žiūrint, situacija gerėja, turime kuklesnę VIAP biudžeto dalį, nuo 2013 metų ji sumažėjo beveik 50 proc. 2017 metų pirmajam pusmečiui traukiasi dar 7 proc. palyginti su praėjusiais metais. Šią tendenciją reikia išlaikyti, nes energijos kaina pramonei yra vienas svarbiausių prioritetų“, – 2017 m. sausį brėždamas savo darbo prioritetus dėstė Žygimantas Vaičiūnas, visai šviežias energetikos ministras¹.

Tad Energetikos ministerija išliko, o šūkis „Elektros kaina turi mažėti“ niekur nedingo: projektai vykdavo tik tada, kai būdavo užsitikrinama ES finansinė parama.

Akylas skaitytojas pastebės, kad prie papildomų elektros gamybos pajėgumų nepaminėjau aptariamam laikotarpiui pastatytų 500 MW vėjo jėgainių. To nepadariau dėl kelių priežasčių. Viena vertus, tai dar viena atsišakojanti istorija. Čia reiktų kalbėti ir apie vėjo jėgainių plėtrą 2016–2021 metais, tiksliau – jos nebuvimą. Taip, vėjo jėgainės padėjo sumažinti prarandamus pagaminamos elektros kiekius. Bet atsinaujinančios energijos galia nėra tapati tradicinės generacijos galiai. Pavyzdžiui, tą lemtingą valandą rugpjūčio 17 d. visos vėjo jėgainės Lietuvoje – tuo metu jau apie 671 MW galios įrenginių – gamino iki 16 MWh elektros. Tai visai kitas dalykas nei visa tai, apie ką kalbėjome. Tiesa, neabejotina, kad apie atsinaujinančią energetiką kalbėsime juo toliau, tuo daugiau.

Kuo skiriasi senoji, iškastiniu kuru ir branduoline energija paremta Lietuvos energetikos sistema nuo atsinaujinančiais ištekliais paremtos energetikos sistemos? Tiesiai sakant, anksčiau vartotojai elektrą vartojo tada, kai jos jiems reikėjo, ir elektrinės galėjo tikslingai reaguoti į šį poreikį, didindamos ar mažindamos gamybą – daugiausia dujinėse jėgainėse ar Kruonio hidroakumuliacinėje elektrinėje (HAE). Naujoje sistemoje ne tik paklausa, bet ir elektros gamyba taps daugiau ar mažiau nepriklausoma nuo elektros sistemos valdytojų. Saulės elektrinės dirba tada, kai nėra debesų, o vėjo jėgainės – kai pučia vėjas. Šie veiksniai yra sezoniški, tačiau tai negelbsti. Mat elektros sistemoje elektros gamyba ir vartojimas turi sutapti ne kas mėnesį ar pusmetį, o kiekvieną minutę. Tai reiškia, kad pagrindinė užduotis yra ne pagaminti užtektinai energijos, kai jos reikia, o „išstampyti“ elektros vartojimą taip, kad jis atitiktų gamybą, t. y. kaupti elektros energiją, kai jos gaminama per daug, ir pateikti ją iš kaupimo įrenginių, kai jos pagaminama per mažai.

Vieno sprendimo tam neužteks. Šias funkcijas atliks Kruonio HAE, bus įrengti didieji akumulatoriai. Taip pat reikės diegti priemones, skatinančias tuos elektros vartotojus, kurie tai daryti gali, vartojimą paslinkti arčiau elektros gamybos. Žiema vis dar yra problema – pastumdyti vartojimą ir gamybą per parą palyginti nesunku, bet kaitalioti gamybą iš vasaros į žiemą gali būti sudėtinga.

Tačiau ir tam kuriami sprendimai.

„Sukurti palankią reguliacinę aplinką, skirtą skatinti didelio naudingumo kogeneraciją“, – toks tikslas dar buvo numatytas 2018 metais priimtos energetikos strategijos įgyvendinimo plane². Tai reiškia, kad turėjo būti sukurtos visos paskatos tam, kad Lietuvoje atsirastų šiek tiek tradicinių elektrinių – ir kuo efektyvesnių.

¹ Energetikos ministras: nacionalinė energetikos strategija – vasarą, 2017 01 09. Prieiga internete: <https://bit.ly/3WmRn33>.

² Nacionalinės energetinės nepriklausomybės strategijos įgyvendinimo planas, patvirtintas Lietuvos Respublikos Vyriausybės 2018 m. gruodžio 5 d. nutarimu Nr. 1210, p. 11.

Tačiau akivaizdu, kad šis tikslas nebus pasiektas. Po dabartinės dujų krizės į šią žaliavą kaip kurą energijos gamybai niekas rimtai nežiūrės. Tai, kad „Ignitis“ grupė jau yra numačiusi atlikti Elektrėnų septintojo ir aštuntojo blokų – naujausiuose iš senų – kapitalinį remontą, leidžia įtarti, kad pereinamąjį laikotarpį tarp senojo ir naujojo tipo sistemų bus siekiama užpildyti tuo, ką jau turime.

Kitaip tariant, energetika transformuojasi iš pagrindų ir ši istorija yra paskutinė tokia. Kitos istorijos bus visai kitokios.

Naujausios detalės

Paskutinis epizodas šioje istorijoje, kurį derėtų paminėti, tai neišprovokuota visuotinė Rusijos invazija į Ukrainą, kurią Kremlius pradėjo 2022 m. vasario 24 d. Vakaruose ji buvo sutikta sankcijomis, visų pirma – finansinėmis. Nors nebuvo nutaikyta į Rusijos energijos išteklių eksporto sektorių, jos turėjo šalutinį poveikį mūsų regione.

Gegužės 20 d. Rusijos elektros eksporto monopolininkės „Inter RAO“ bendrovės pranešė gavusios elektros biržos operatorės „Nord Pool“ pranešimą, kad nutraukiama Rusijos kontroliuojamų bendrovių prekyba elektros biržoje¹. Biržos operatorė tokį sprendimą paaiškino tuo, kad ji nebegerai užtikrinti sklandžių atsiskaitymų tarp rusiškos elektros pirkėjų ir jos eksportuotojų. Tai reiškė, kad Rusija nebegerai eksportuoti elektros į Europą, nes galimai jos klientams nepavyks už elektrą atsiskaityti. Galima numanyti – dėl Europos finansinių sankcijų Rusijai.

Šis Norvegijos bendrovės sprendimas iš esmės išplėtė ir įgyvendino tai, ką Lietuva stengėsi padaryti jau kurį laiką. Elektros energijos iš Baltarusijos importas buvo nutrauktas nuo 2020 m. lapkričio 3 d., kai Astravo AE buvo pagaminta pirmoji elektra². Taip pat buvo įgyvendinta ir tai, ką energetikos ministrui Kreiviui pavyko padaryti su rusiškos elektros importo į Latviją galimybėmis – kiek sumažinti rusišką elektros srautą per ten. Rusiškos elektros srautas į Lietuvą buvo mažinamas, bet nenutraukiamas ir karui prasidėjus – štai kovo 2 d. elektros sistemos valdytoja „Litgrid“ pranešė, kad importas į Baltijos šalis bus mažinamas iki 300 MW³. Tai nėra daug, bet – ne nulis.

Kas čia svarbu Lietuvai – nė vienas iki tol priimtas sprendimas nereiškė, kad bus visiškai nutrauktas elektros importas iš Karaliaučiaus. Tačiau po „Nord Pool“ nutarimo ši kiek gėdinga istorija baigėsi. Jos pabaigą pailiustravo į Rusijos eksklavą sumažėjęs tranzitu per Lietuvą keliaujantis dujų srautas, leidžiantis užtikrintai teigti, kad Karaliaučiuje išsijungė elektros eksportuoti nebegalinės dujinės elektrinės.

Nesupraskite klaidingai – visi šie veiksmai buvo reikalingi ir geri. Bet jie dar labiau sumažino elektros pasiūlą Lietuvoje ir visose Baltijos šalyse.

Vietoj pabaigos

Taip grįžtame prie lemtingosios rugpjūčio 17 d., nuo kurios ir pradėjome.

Kokios buvo pirmosios oficialios reakcijos? „Ignitis“ grupė paaiškino, kad dėl 4 000 eurų kainos yra kaltas „biržos algoritmas“, nepriėmęs įmonės teiktų pasiūlymų biržai⁴. Ministerija bemat nurodė reguliuotojui išsiaiškinti, ar „Nord Pool“ elektros biržos taikomas algoritmas yra „tinkamas Baltijos šalims“⁵. Tačiau buvo pamiršta paminėti, kad tas pats algoritmas veikė Baltijos šalyse nuo 2012 metų ir visada joms tiko. Be to, pats algoritmas (jis vadinasi „Euphemia“) ir visa jo dokumentacija yra viešai prieinama ir jį gali patikrinti bet kas, kas supranta tokius dalykus kaip elektros biržos prekybos algoritmas ar jo dokumentacija⁶.

¹ Pranešimas apie neatidėliotiną tolesnės prekybos „Nord Pools“ rinkose sustabdymą, 2022 09 15. Prieiga internete: <https://bit.ly/3FguAip>.

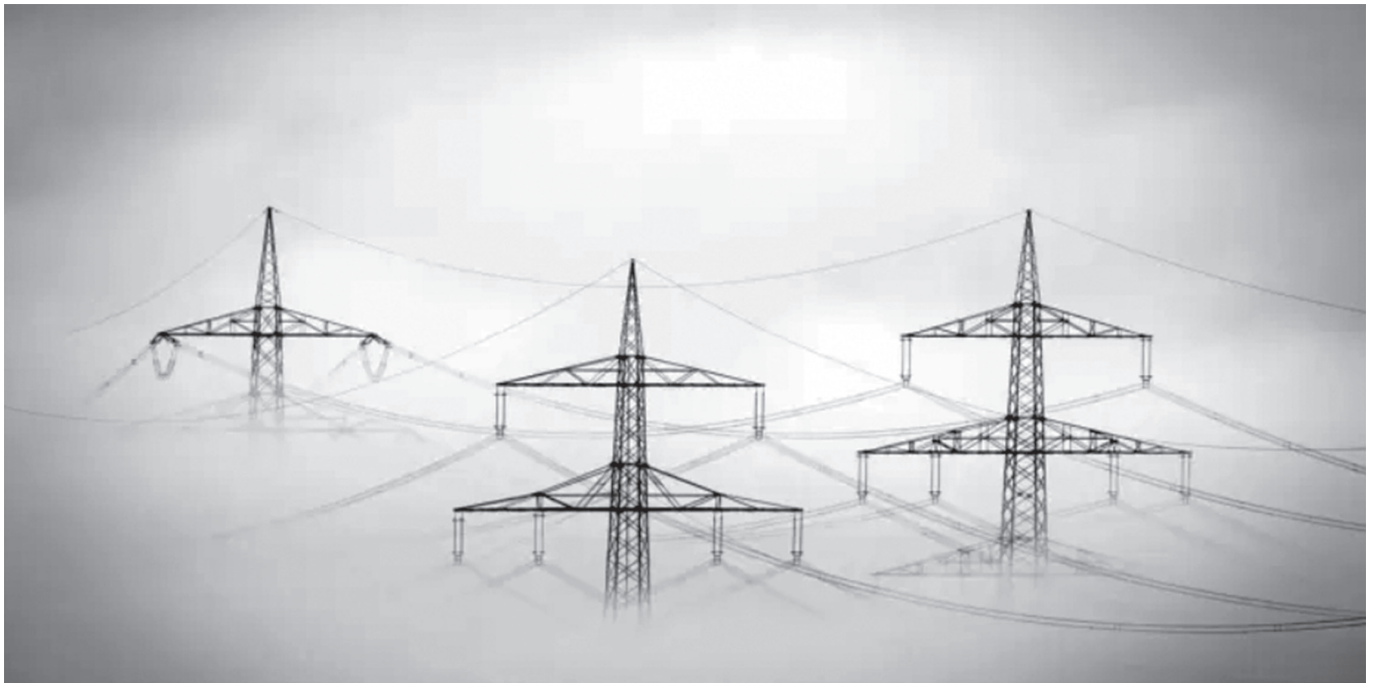
² Astravo AE pradėjus elektros gamybą, „Litgrid“ nustatė nulinį pralaidumą importui iš Baltarusijos. Lietuvos Respublikos energetikos ministerijos pranešimas, 2020 11 03. Prieiga internete: <https://bit.ly/3FAXyLs>.

³ Baltijos šalių elektros perdavimo tinklo operatoriai mažina sisteminių jungčių su Rusija pralaidumus, 2022 03 02. Prieiga internete: <https://bit.ly/3F-gAmk6>.

⁴ Dėl elektros biržos „Nord Pool“ pareiškimų, 2022 08 19. Prieiga internete: <https://bit.ly/3Bpa-txE>.

⁵ D. Kreivys prašo VERT ištirti, ar biržos kainos algoritmas nėra dar viena aukštų elektros kainų Lietuvoje priežastis. Lietuvos Respublikos energetikos ministerijos pranešimas, 2022 08 16. Prieiga internete: <https://bit.ly/3PaHoo1>.

⁶ Euphemia Public Description. Single Price Coupling Algorithm, 2020 10 12. Prieiga internete: <https://bit.ly/3i-JXoZb>.

Nuotrauka iš „Alytausgidas.lt“

Galiausiai buvo sutarta, kad elektros birža pakoreguos savo procedūras taip, kad susiklosčius itin aukštų kainų situacijai, būtų „atvertos pasiūlymų knygos“ – kitaip tariant, būtų išsiųstas signalas rinkos dalyviams, kad „turime bėdą, pamėginkite pasiūlymus teikti dar kartą ir darykite tai labai atidžiai“¹.

Tačiau po viso to pačios „Nord Pool“ paaiškinimas liko tiksliausias². „Baltijos šalių regionas susideda iš trijų kainų zonų, kuriose suvartojimas ir gamyba yra palyginti nedideli. Dėl to jos yra labai jautrios pokyčiams ir jungčių pralaidumui“, – teigė situaciją peržiūrėjusi birža.

Sumažėję jungčių pralaidumai – tarp Švedijos ir Lietuvos, Suomijos ir Estijos bei Lietuvos ir Lenkijos – buvo ir rekordinių kainų dieną. Tada ekspertai samprotavo, esą tai galimai buvo daroma karščio bangos akivaizdoje saugant įrangą nuo perkaitimo ir gedimų³.

Kaip pažymėjo biržos operatorė, situacija, papiktinusi „Ignitis“ grupę, kai stambūs dalyviai negauna pateikti savo pasiūlymų, nes yra per dideli arba jų priėmimas paverstų jų pačių pasiūlymą nekonkurencingu (vadinamasis paradoksalus atmetimas), Baltijos šalyse nėra reta. „Tačiau esant tokiai įtemptai rinkos padėčiai yra itin svarbu, kad rinkos dalyviai papildomai paskaičiuotų tiekdami nelanksčius pasiūlymus aukcionui“, – teigia biržos operatorė. Patarimai rinkos dalyviams buvo tokie: teikti daugiau lanksčių pasiūlymų, didinti esamų pasiūlymų lankstumą ir pridėti daugiau paklausos lankstumo pasiūlymų. Šiurkščiai tariant – pateikite į rinką daugiau lanksčios elektros gamybos.

Dabar jau turbūt žinote, kodėl tos gamybos pritrūko.

Kaip situacija klostysis toliau? Panašu, kad energijos gamyba vėl grįžo bent jau į politinių lozungų sritį. Energetikos ministerija pažadėjo, kad Lietuvos elektros sistema, paremta atsinaujinančiais energijos ištekliais, bus sumodeliuota padedant vienai pažangiausių mokslinių institucijų – JAV Nacionalinei atsinaujinančių išteklių laboratorijai. Su ja bendradarbiavimo sutartį spalį pasirašė Lietuvos energetikos agentūra⁴. Taip turėtume išsiaiškinti, kaip ir ką reikia statyti, kad pasigamintume reikalingą elektrą, ir tai darytume švariai. Kol tai nutiks, neatmesčiau tikimybės, kad Lietuvos energetikos sistamai dar teks pašokinėti per kliūtis, pastatytas per praėjusį dešimtmetį.

¹ Nord Pool Introduces Second Auction for Baltic Market. Elektros biržos „Nord Pool“ pranešimas, 2022 11 16.

² Summary of Max Price situation in Estonia, Latvia & Lithuania for delivery date 17th August. Elektros biržos „Nord Pool“ pranešimas, 2022 08 18.

³ 4000 Eur už elektrą: „Blogiausia diena Lietuvos energetikos istorijoje“, kol kas, 2022 08 22. Prieiga internete: <https://bit.ly/3iRi1Tq>.

⁴ Denveryje sutarta dėl bendradarbiavimo rengiant Lietuvos energetikos sektoriaus transformacijos modelį. Lietuvos Respublikos energetikos ministerijos pranešimas, 2022-10-31. Prieiga internete: <https://bit.ly/3HnetCj>.

VALDAS STRIUŽAS

1940–1941 METŲ PETRAŠIŪNŲ ĮVYKIAI

Kai kurie sovietinių okupantų teroristiniai nusikaltimai Lietuvoje net ir iki šių dienų yra tik iš dalies nustatyti ir ištirti. Dėl negausių archyvinių duomenų vienos Lietuvos vietovėse kruopščiau, kitose menčiau tyrinėtos rusiškųjų okupantų 1941 metais įvykdytos lietuvių patriotų žudynės. Tačiau aktyvių kraštotyrininkų rūpesčiu, kruopščiu darbu, paprastai be jokio atlygio, pamažu atverčiami ir šie užmaršties puslapiai. Mokytoja Genovaitė Mikėnaitė, dirbusi Petrašiūnų gimnazijoje, 2011 metais sudarė ir išleido vertingą atsiminimų, liudijimų, faktų knygą „Petrašiūnai – prisiminimai, pamąstymai“¹. Dauguma žinių pateikėjų jau iškelia į amžinybę, tad tuo vertingesni pasakojimai. Keliuose knygos skyriuose rašoma apie Kauno savivaldybės 1939 metais Pažaislio miškelyje skirtą sklypą naujoms kapinėms įrengti. Ir štai 1940-aisiais atsibastę rusai kapines panaudojo kaip savų nusikaltimų slėptuvę. Kapines aptvėrė, apstatė sargybiniais su šunimis. Aplinkiniai gyventojai pasakojo, kad „prie kapinių vartų dažnai sustodavo dengtas sunkvežimis. Iš jo sklisdavo dejonės, dauguma žmonių buvo atvežami sadistiškai nukankinti“².

Genovaitė Mikėnaitė prie didžiosios teroro aukų kapavietės. Petrašiūnų kapinės, 2022 m. lapkričio 3 d.

¹ *Petrašiūnai – prisiminimai, pamąstymai. Parengė G. Mikėnaitė. Kaunas, Labdaros fondas Petrašiūnų bendruomenės centras, 2011.*

² *Ten pat, p. 57–58.*

1941 metais pasitraukus sovietams kapinėse surasta duobė su dvidešimt nužudytųjų, nukankintųjų kūnų. „Kapinėse stovėjusiame namelyje sienos ir grindys aptaškytos krauju...“¹ Tame namelyje aukas užmušdavo plaktuku, pasmaugdavo. Žudydavo ir prie duobių. Vokiečiai, atvarę rusų belaisvius, aukų kūnus iškasė. Atpažintus artimuosius giminaičiai išsivežiojo palaidoti į savąias kapines. Pastebėta, kad kai kurie kaliniai buvo užkasti dar gyvi. Neatpažintus ir neišsivežtus, ten pat palaidojo. Teigiama, kad rasta ir mažesnė aukų duobė. Joje – devyni kūnai².

Po penkiasdešimties metų, atkūrus Lietuvos nepriklausomybę, 1941 m. birželio sukilėlių sąjungos (pirmininkas Alfonsas Žaldokas) ir kitų rūpesčiu Petrašiūnų kapinėse prie Sibiro tremtinių memorialo 1940 m. birželio 15 d. – 1941 m. birželio 22 d. iš NKVD Kauno apskritys kalėjimo atvežtiems ir dabartinių kapinių teritorijoje sovietų nukankintiems bei užkastiems, po 1941 m. liepos 11 d. ekshumacijos šioje vietoje palaidotiems dvidešimt devyniems politiniams kaliniams pastatytas paminklas ir kryžius.

2022 metais ten pat atidengta nauja paminklinė plokštė Lietuvos patriotams, 1941 m. balandžio–birželio mėnesiais NKVD nužudytiems Petrašiūnuose. Joje iškalti dvidešimt devynių politinių kalinių–kankinių vardai ir pavardės: Jonas Baranauskas, amatininkas Alteris Bervičius, tarnautojas Petras Čeponis, Lietuvos kariuomenės (LK) karys Juozas Čielius (Čelius), LK karys Steponas Čepukaitis, ūkininkas Julius Framkauskas, amatininkas Vaclovas Gliaudelis, tarnautojas Eduardas Karsokaitis, LK karys Kleopas Kaunecas, darbininkas Nikolajus Kiseliovas, LK karys Kazys Kulikauskas, darbininkas Beinas (Beirušas) Levinas, policininkas Stasys Linkevičius, Jakovas Novgorodovas, darbininkas Piotras Plaščinskas, policininkas Feliksas Plekavičius, LK karininkas Jonas Radionovas, studentas, jaunesnysis leitenantas Jonas Remeikis, prekybininkas Bronius Rožanskas, LK karys Jurgis Sirtautas, Josifas Sknuželis, amatininkas Vincas Šabrinskas, tarnautojas Kazimieras Šakalys, ūkininkas Mečislovas Šilanskas, amatininkas Pranas Trakimas, amatininkas Simas Trakimas, tarnautoja Stasė Trakimaitė, darbininkas Steponas Trakimas, Nikolajus Voroninas. Dvylika Sovietų Sąjungos teroro aukų neatpažinta. Dauguma nustatytų aukų – Lietuvos slaptųjų tarnybų pareigūnai³. Okupantai skubinosi juos pirmiausia suimti ir nužudyti.

Suprantama, simbolinis ženklavimas labai svarbu. Tačiau šių eilučių autoriui visada rūpėjo, kurgi, kurioje vietoje jų palaikai, tikrieji kapai? Mikėnaitės knygoje liudytoja Konstancija Marcinkevičiūtė pasakoja, kad iškilmingai ten pat palaidoti neatpažinti kankiniai. „/.../ ant to didžiulio kapo kryžiaus ženklų dviem eilėmis pasodintos eglaitės“⁴. Po 1944 metų sovietų represinių struktūrų darbuotojai, valdininkai šią kapavietę stengėsi sunaikinti, toje kapavietėje specialiai skirdami sklypus naujiems kapams.

Atkūrus Nepriklausomybę „ar dėl nežinojimo, ar kitais sumetimais kryžius aukoms pastatytas visai ne toje vietoje, kur buvo palaidoti kankiniai“⁵. Suprantama, istorijos tyrimams reikia laiko ir kantrybės. Atgimimo metais įvairiausių įvykių sukūryje, dėl renginių gausos, galbūt ir nespėta surasti šios kapavietės. Vėliau kapų paieškos tyrėjų neatsirado. O mokytoja Mikėnaitė atsiminimų užrašymui, duomenų kaupimui, knygos parengimui paskyrė daugybę metų.

Susitikę su mokytoja Mikėnaite išikalbėjome. Tiesioginiai anų įvykių liudytojai jau išmirę, bet viltingai nuteikia išlikę užrašyti faktai, detalės. Petrašiūnų kapinėse pavaikščioję netoli pagrindinio tako, tarp 7A ir 7B kvartalų, abipus takelio, suradome augančias egles⁶. Senbuvų pasakojimais, „[didžioji] duobė buvo kasama netoli nuo pagrindinių vartų, prie pirmojo tako, vedančio į panteoną, dešinėje pusėje. Čia 1942 metais kryžiaus ženklų pasodintos eglaitės.“⁷ Pasak mokytojos Genovaitės, žmonės, nežinodami, eidami taku mindo šventą kankinių kapą. Tikrai, svarbu ir verta šioje kapinių vietoje, prie apytikslės kapavietės, įrengti ženklą su čekistų įvykdyto nusikaltimo užrašu.

¹ Ten pat, p. 58.

² Fedaravičienė B., Žukas V. „Parkas“ Petrašiūnuose // Tremtinys, 1989 m. liepa.

³ Petrašiūnai – prisiminimai, pamąstymai, p. 60.

⁴ Ten pat, p. 58–59.

⁵ Ten pat, p. 58.

⁶ Ten pat, p. 59, 367.

⁷ Ten pat, p. 59.

Antrą sovietų teroro aukų kapavietę surasti sunkiau. Ten atsiminimuose minėtų trijų beržų nelikę. Lygindami su Atgimimo metais daryta nuotrauka ketvirtame kvartale, ant kalnelio, radome tik tai beržų kelmus. Aukų kapavietę taip pat užlaidota. Ir čia būtų prasminga laisvesnėje vietoje prie takelio įrengti ženklą su 1941 metų įvykių aprašu.

Važiuojame į netoliese, R. Kalantos gatvėje, esančias Amalių senąsias kapinaites. Jose, tikėtina, palaidoti rezistentai patriotai Stasė Trakimaitė ir trys broliai Pranas, Simas, Steponas Trakimai. Sovietų karo tribunolas 1941 m. vasario 3 d. juos nuteisė aukščiausiu bausme, o tų pačių metų balandžio 10 d. čekistai Trakimus nužudė. 1941 m. vasarą iškasus aukų kūnus, nužudytuosius atpažino ir palaidojo vienintelė išlikusi sesuo Čekanavičienė, taip pat Kazė Trakimienė. „Karstus vežė keturiais arkliais, pakinkytais į du vežimus, kiekviename po du karstus.... Laidojo juos visi Petrašiūnai ir artimiausių kaimų gyventojai.“¹

Susipažinome su kankinio Stepono Trakimo anūku Audriu Trakimu, jo žmona Liubove. Jie parodė kapavietę, kurioje Vėlinių dieną Stepono Trakimo žmona Kazė Trakimienė čia uždegdavo žvakutę. Kapas buvęs tolimiausiam kapinių kampe, arčiau geležinkelio. Vis dėlto Trakimų kapavietę reiktų dar patikslinti. Geriausia būtų jų palaikus ekchumuoti, ištirti, tuo pačiu sužinotume ir tikslų kapą.

Trakimaitės ir brolių Trakimų rezistencinė veikla aprašyta Alfonso Eidinto istoriniame romane „Ieškok Maskvos sfinkso“², Mariaus Ėmužio straipsnyje „Trojos arklys centro komitete. Kaip viena šeima partiją paralyžiavo“³ ir kituose leidiniuose, spaudoje.

Kraštotyriniai duomenys daugiau ar mažiau papildė archyvinius faktus. Tačiau archyvų dokumentus turime vertinti kritiškai, ypač žinodami, kokie yra čekistų sadistiniai kalinių tardymo metodai. Sudėtingiausia rasti priešų slėptas ar sunaikintas teroro aukų kapavietes, nes paprastai okupantų archyvai apie aukų kapus nutyli. Tačiau čekistai specialiai palikdavo klaidinančių duomenų, kad giminės nerastų artimųjų palaikų. Tikėtina, kad enkavėdistai klastodavo dokumentus ir apie partizanų kapavietes. Trakimų ir kitų Petrašiūnuose nužudytųjų ar pakastų politinių kalinių palaikų, giminaičių išsivežiotų į savąsias kapines, keliai netyrinėti, o dvylikos neatpažintų žuvusiųjų asmenybės iki šiol nenustatytos. Todėl ir menkiausi atsiminimai, pastabos tyrinėtojams pagelbėtų.

Audrius Trakimas su žmona Liubove prie jų parodyto Trakimų kapo. Amalių kapinės, 2022 m. rugsėjo 27 d.

¹ Ten pat, p. 58.

² Eidintas A. *Ieškok Maskvos sfinkso*. Vilnius, Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2006.

³ Ėmužis M. *Trojos arklys Centro Komitete. Kaip viena šeima partiją paralyžiavo* // *Naujasis Židinys-Aidai*, 2019, nr. 4, p. 28–33.

Atkūrus Nepriklausomybę iki šiol nepaženklintos minėtos dvi kapavietės, nors apytikslės jų vietos nustatytos. Remiantis kai kuriais pasakojimais Amalių kapinėse rezistentų Trakimų kapas buvęs dešiniajame kampe, prie geležinkelio, o Stepono Trakimo anūkas ir žmona parodė šiek tiek artimesnę vietą, kur Kazė Trakimienė uždegdavo žvakeles. Čia taip pat nėra jokio paminklo. Net giminaičiai miglotai atsimena, tarsi Trakimų kažkurie palaikai iškasti ir išvežti į jų gimtinės Jonavos ar aplinkines kapines. Esą sovietų valdžia paskelbusi naikinsianti senąsias Amalių kapines, o mirusiųjų palaikus privalu iškelti. Tačiau pastaroji versija – dėl sovietinės valdininkų biurokratijos – mažiau tikėtina.

Amalių kapinaitėse aptikome jauno studento Viktoro Davidavičiaus, žuvusio ar nužudyto pirmomis sovietų okupacijos dienomis, 1940 m. birželio 25 d., kapą. Apie šį asmenį dar nepasisekė rasti jokių duomenų. Išlikę keletas prie medžio atremtų Pirmojo pasaulinio karo Vokietijos kariuomenės karių antkapinių kryžių, tačiau kapų sampilų jau nematyti.

Kaune gyvena veiklus, nepailstantis kraštotyrininkas architektas Jonas Lukšė. Jis ženklina ir aprašo 1941 metų birželio sukilimo Kaune svarbiausių kautynių, sukilėlių būstinių vietas, tyrinėja galimus teroro aukų (politinių kalinių, partizanų) kapus prie VI forto ir kitose vietose, organizuoja parodas paveldo temomis, rengia knygą „Kauno gyventojų genocidas“.

Apie pačią mokytoją, kraštotyrininkę Mikėnaitę, jos tyrinėjimus, veiklą, reikėtų parengti knygą. Ji Sibiro tremtinė, Atgimimo laikotarpiu su grupe bendraminčių nuvyko į Sibirą, iškasė tremtinių palaikus, rūpinosi jų parskraidinimu Lietuvon, o parskraidinus į Lietuvą ieškojo mirusiųjų giminaičių. Mokytojaudama Petrašiūnų gimnazijoje sukaupė daugybę vertingų eksponatų, užrašė svarbių atsiminimų, parengė minėtą vertingą knygą apie Petrašiūnų įvykius. Mokytojai išėjus iš gimnazijos, sustojo ir nedidelio muziejaus veikla, jis tapo lyg ir nebereikalingas.

Sovietinių okupantų, ir ne tik jų, karo nusikaltimus būtina kuo skubiau atskleisti ir iš-tirti, nes užmaršumas sukuria prielaidas naujų diktatorių, grobikų nebaudžiamam terorui.

Vladimiro Gulevičius nuotrauka. 1989 m. LCVA

DOKUMENTAI**UKRAINA BUNDA**

Ukrainiečiams tęsiant didvyrišką kovą už savo tautos laisvę svarbu prisiminti išsilaisvinimo ištakas. Kodėl prirėkė oranžinės, orumo revoliucijos ir šiandieninės didvyriškos kovos, kad Ukraina taptų nepriklausoma ir demokratine valstybe? Skaitytojui siūlome „Atgimimo“ savaitraščio bendradarbiės Astos Skaisgirytės straipsnį apie ukrainiečių išsilaisvinimo brendimą 1989 m. vasarą ir rudenį.

„Ne kartą istorijoje Pabaltijo likimą lėmė įvykiai už jo ribų. Lemiamu tapo Ukrainos atgimimas ir žlugimas... 1989 m. vasara priklausė Ukrainai.“ Taip dar šių metų pradžioje prognozavo JAV futrologas profesorius Rein Taagepara. Taigi – 1989 m. birželis.

1989 m. birželio 2 d., praėjus lygiai metams po LPS įsikūrimo, Kijeve šaukiama regioninė Ukraino persitvarkymo sąjūdžio (Ruch) konferencija. Dalyvių nedaug, dar labai nedrąsios kalbos apie visuomenės pertvarką, ukrainiečių kalbos įtvirtinimą, nacionalinės simbolikos atgaivinimą. Ruchos konferencija priima dokumentą, pripažįstantį Komunistų partijos vadovaujantį vaidmenį persitvarkymo procese.

Kitą dieną po konferencijos įvyksta mitingas. Jam įpusėjus kažkaip nepastebimai išnyksta žmonių atsineštos valstybinės Ukrainos vėliavos ir pasirodo kitos, iki šiol nematytos ir mažai kam žinomos žydros ir geltonos dvispalvės. Pirmąkart tokios vėliavos pasirodė barikadose 1849 metais, nors istorija siekia dar anksčiau – Danilos Galickio laikus. Ukrainiečiai sako, kad žydra spalva – tai jų tėvynės dangus, o geltona – derlingieji laukai.

1989 m. rugpjūtis

1989 m. rugpjūčio 3 d. Lvoje įvyksta 80-tūkstantinis mitingas. Jo metu pasiunčiama telegrama Ukrainos prezidentui D. Ševčenko, kurioje išreiškiamas nepasitikėjimas jo vedama politika.

Rugpjūčio vidury į Lvovą atvyksta Stepano Banderos, 1941 m. sudarytos tautinės vyriausybės vado, sesuo. Ši garbingo amžiaus moteris, beveik 50 metų praleidusi koncentracijos stovyklose ir tremtyse, padeda gėlių toje vietoje, kur turėtų stovėti paminklas poetui Ševčenkai. Minia skanduoja „Šlovė Banderai!“

Nesankcionuoto mitingo Ternopolyje metu vietinė KP valdžia ragina išsiskirstyti žmones. Tada aštuoni Rucho nariai, burnas užsirišę raudonais raiščiais, užlipa į tribūną. Ant raiščių užrašas „Glasnostj“. Žmonės sujuda, patraukia link KP srities komiteto. Kelyje juos pasitinka ypatingos paskirties milicijos būriai. Milicininkų rankose – skydai, guminės lazdos, granatos su ašarinėmis dujomis. Demonstracija išvaikoma.

Taip jau istoriškai susiklostė, kad Ukrainą sąlyginai galima padalyti į tris dalis – Vakarų, kuri į TSRS sudėtį įėjo tik 1939 metais dėl Molotovo–Ribentropo pakto, Centrinę – Kijevo Rusios lopšį ir Rytų, kuri jau senovėje daugiausia kentėjo nuo mongolų-totorių, vėliau – Rusijos imperijos jungo, kurioje nuo 1876 metų uždrausta ukrainiečių kalba. Rytų ukrainiečiai su pavydu žiūri į Respublikos vakarus, kur įmanoma laisvesnė mintis ir stipresni nepriklausomybės siekiai. Ištis čia dar 1918 metais buvo paskelbta nepriklausoma Vakarų Ukrainos respublika, kuri po metų susijungė su Kijevo Ukraina. Deja, neilgam. Raudonajai armijai 1919 m. sausio mėnesį užėmus Kijevą, buvo sudaryta bolševikinė vyriausybė, o 1921 metais Ukraina suplėšoma tarp Lenkijos ir Rusijos. Rytinė dalis 1922 metais įeina į TSRS.

Prasidėjus Antrajam pasauliniam karui, Vakarų Ukrainoje išsižiebė laivės viltis. 1943 metais Romanas Šukevičius organizuoja 200 tūkstančių žmonių sukilėlių armiją (UPA – *Ukrainska Povstanča Armija*). Iš pradžių kovojusi prieš vokiečius, UPA sukyta ir prieš Raudonąją armiją. Jėgos nelygios. Karpatuose dar tęsiasi kova, įgavusi partizaninį pobūdį. Galutinai ji užgniaužiama 1952 metais.

1976 metais TSRS pasirašius Helsinkio susitarimą, Maskvoje, Kijeve, vėliau ir Lietuvoje kuriasi judėjimai, stebintys, kaip TSRS laikosi pasirašytų sutarčių, ypač žmogaus teisių srityje.

Olesis Ševčenko, Ukrainos Helsinkio Spilkos (sąjungos) narys:

„Aštuntojo dešimtmečio pabaigoje prasidėjo represijos ir areštai. Daugelį ištremė, pasodino į kalėjimus, konclagerius. Ne visi ištvėrė. Konclageriuose žuvo poetas V. Stusas, žurnalistas V. Marčenko, kiti mano draugai. Kol kas jų artimieji net negali susigrąžinti palaikų. Motyvas – nepraėjo visas įkalinimo laikas (!). Tiesa, daug politinių kalinių paleido. Šie žmonės nukentėjo dėl savo įsitikinimų, tačiau paleidimas buvo įforminamas kaip suteikta malonė. Tai nedaro garbės mūsų dabartinei vyriausybei, kuri stengiasi sudaryti naujoviškai mąstančių žmonių įspūdį.

Sovietinė visuomenė laikosi ant dviejų banginių – baimės ir apgaulės. Dėl to Helsinkio Spilka negalėjo pritraukti daug žmonių (dabar turime apie 1 000). Tik visuomeninis judėjimas, toks kaip Liaudies frontas, nugali baimės barjerą, todėl nuo pat pradžių buvome už Ruchą. Tačiau mes neiname į kompromisus su aparatu, kaip kad yra priverstas daryti Ruchas, jei nori gauti leidimą egzistuoti. Mums tokio leidimo nereikia, jį įsigijome dar konclageriuose.

Tarp mūsų Spilkos ir Baltijos šalių Helsinkio grupių yra skirtumas. Jos taip ir liko grupėmis, o Spilka peraugo į politinę organizaciją, beveik partiją. Mes keliame politinius ir ekonominius nepriklausomybės reikalavimus. Norime gyventi daugpartinėje sistemoje. Federacija ir konfederacija – tik žingsniai į galutinį tikslą – suverenią Ukrainą, nepriklausančią jokiems blokams.“

Pačių ukrainiečių UHS yra laikoma radikaliausiu judėjimu.

1989 m. rugsėjis

Vasaros įvykius Ukrainoje vainikuoja Rucho steigiamasis suvažiavimas, vykęs rugsėjo 8–10 dienomis Kijeve. Į jį pakviesta 1 150 delegatų (priminsime, kad Ukrainoje 50 mln. gyventojų). Iki paskutinės minutės neaišku, kur vyks suvažiavimas. Organizacinis komitetas turi atsarginį variantą – jei nepavyks sostinėje Kijeve, Vilnius žadėjo Profsąjungų rūmus. Tačiau vietos problema išsisprendžia palankiai. Kijevo politechnikos institutas trims dienoms sutinka išnuomoti didžiulę aktų salę. KPĮ rektorius P. Talančiukas: „Ne su visais Rucho programos punktais aš sutinku, tačiau manau, kad visuomeniniai judėjimai, veikiantys Konstitucijos rėmuose, turi teisę egzistuoti. Šiaip jau esu vienpartinės sistemos šalininkas ir to neslepiu. Niekas, išskyrus KP, neturi socialinės bazės virsti lygiaverčiu judėjimu.“

Nuomojant salę susitarta, kad nacionalinė simbolika bus iškabinta tik viduje. Iš tikrųjų prie įėjimo į pastatą – ne tik vėliavos, bet ir reklaminio skydo nėra. Beje, dėl reklamos. Susidarė įspūdis, kad suvažiavimas rengiamas pusiau pogrindyje. Oficiali Respublikos spauda nesiteikė nė žodžiu užsiminti apie vykstantį suvažiavimą, mažą žinutę išspausdino „Pravda“. Prieš keletą dienų per TV buvo leista pasisakyti V. Jovorivskiui, organizacinio komiteto pirmininkui. Keturias penktąsias laidai skirtu laiku užėmė UKP CK ideologijos skyriaus vedėjo komentaras.

Per didžiausius vargus išsikovota radijo transliacija kieme, kur jos klausėsi gal tūkstantis žmonių. Jie atėjo su tautinėmis vėliavomis, o tai labai nepatiko suvažiavimo pastatą

saugantiems milicininkams ir pilkai aprengtiems vyrukams su guminėmis lazdomis. Tik įsikišus vienam suvažiavimo delegatui, kuris, be to, dar ir TSRS liaudies deputatas, konfliktą pavyko užgesinti.

...Suvažiavimas prasideda nuotaikingu Zaporožės kazokų maršu. Scenoje – žydra ir geltona vėliava ir Tridantis – Ukrainos simbolis (tai Vladimiro Didžiojo, Rusios krikštytojo, ženklas. Kai kurie istorikai Tridantį kildina iš Gedimino stulpų, o ukrainiečiai jo kontūruose įžiūri žodį „volia“ – laisvė). Neatsisakyta ir prezidiumo – tiesa, minimaliai sumažinto.

Tarp suvažiavimo delegatų yra ir dvasios tėvų, pravoslavų ir katalikų. Religiniu atžvilgiu Vakarų Ukraina katalikiška, likusi dalis – pravoslaviška. Dauguma katalikų yra unitai, t. y. Rytų liturgijos katalikai. Dar caro laikais jie buvo traktuojami kaip eretikai – atskilėliai nuo „tikrosios slavų motinos bažnyčios“ – pravoslavijos. 1946 metais unitų bažnyčia likviduojama ir įjungiamą į pravoslavų hierarchinę priklausomybę. Jo ekscelencija unitų vyskupas Pavlo Vasilekas: „Ukrainos katalikų bažnyčia egzistuoja *de facto* ir jai priklauso daugiau kaip 50 mln. tikinčiųjų. Jau daug metų kovojame, kad mūsų Bažnyčia būtų legalizuota. Š. m. gegužės mėn. mes, unitų kunigai, tris dienas buvome paskelbę bado streiką. Sėdėjome prie Lomonosovo universiteto tol, kol mus priėmė Kremliuje. Išgirdome tokį atsakymą: „Dar truputį pakentėkite, palaukite. Žiūrėsim.“ Net Kijevo pravoslavų bažnyčios metropolitas mūsų nepalaiko.

Aš tikiu, kad mūsų Bažnyčia atgims ne tik Ukrainoje, bet ir Lietuvoje. Juk bazilijonų vienuolynas Vilniuje kadaise priklausė unitams. Gerai pažįstu Jo Eminenciją kardinolą V. Sladkevičių ir Jo Ekscelenciją vyskupą J. Steponavičių, o tėvas Račiūnas Alytuje – artimas mano bičiulis dar nuo lagerio laikų.“

Per pertrauką išeinu į lauką, kalbinu žmones. Ar Rucho idėjos jau visus pasiekė? Ar jos vienodai artimos ir darbininkui, ir inteligentui, ar situaciją Ukrainoje galima vadinti dainuojančia revoliucija? Atsakymai įvairūs, bet visuose skamba nerimas: liaudis dar siaubingai užgniaužta, bijo sakyti tiesą. Žmonės jau nebegali gyventi kaip iki šiol, kažką nori keisti, bet nežino, nuo ko pradėti. Su pavydu žiūrima į Baltijos respublikas. Ar tikrai Lietuva rengiasi atsiskirti? – visiems rūpimas klausimas.

Čia sutinku Evgeną Sverstiuką, ilgus metus kalėjusį Sibire. „Aš norėčiau paprašyti per spaudą mano vardu nusilenkti nepažįstamoms lietuvių moterims, kurių laišakai ir siuntiniai kažkokiu būdu mane pasiekdavo Rytų Sibiro tolybėje. Štai kada aš pajutau, kad Lietuva bus laisva!“

Žmonės gyvai aptarinėja naująjį rinkimų įstatymą. Tiek salėje, tiek lauke skamba pasipiktinimas aparato parengtu projektu, tikru stagnacijos laikų šedevru, surinkusiu visa, kas blogiausia TSRS rinkimų įstatyme, ir dar pridėjusiu nuo savęs. Lvovo komjaunimo laikraštis išdrįso išspausdinti alternatyvinį įstatymo projektą. Jame fiksuojami tiesioginiai Respublikos Prezidento ir Aukščiausiosios Tarybos rinkimai, atmetama galimybė rinkti nuo visuomeninių organizacijų. Įstatymas gana liberalus, tačiau net ir jo autoriai netiki, kad jis bus priimtas pasiūlytos formos. Turbūt teks eiti į kompromisą.

Reikia pažymėti, kad Rucho lyderiai – visų pirma kūrybinė inteligentija, ypač rašto žmonės. Ekonomistų, juristų – vos vienas kitas. V. Černiakas, ekonomikos mokslų daktaras, kalba racionaliai: „Jau parengti ekonominio savarankiškumo principai, ruošiamas įstatymas. Suprantu, kad jį Ukrainoje įgyvendinti bus labai sunku, bet kito kelio nėra. Svarbu priimti Respublikos nuosavybės įstatymą. Santykiai su Sąjunga? Tarp respublikų turi vykti ekvivalentiniai mainai. Reikia nuo sąjunginės valstybės pereiti prie valstybių sąjungos.“ Deja, kol kas mąstančių taip kaip jis yra nedaug.

V. Martirosianas, pulkininkas: „Yra dalykų, kuriuos padaryti Ruchas yra dar per silpnas. Tada galime įsikišti mes – TSRS liaudies deputatai. Pavyzdžiui, reikia kuo greičiau pakeisti TSRS konstitucijos 6 straipsnį, o tai jau bus pokytis egzistuojančioje sistemoje.“

Suvažiavimą sveikina Liaudies frontų, ukrainiečių emigrantų, „Solidarność“ atstovai. Šiltai sutinkamos R. Ozolo ir V. Kapkano, Lietuvos ukrainiečių bendrijos pirmininko, sveikinimo kalbos. Ukrainos valdžios atstovai, nors ir buvo kviešti, į suvažiavimą neatvyko. Kijevo miesto KP pirmasis sekretorius jame dalyvavo *inkognito*. Rugsėjo 9 d. „Izvestijoje“ išspausdinamas interviu su V. Ivaško, UKP CK antruoju sekretoriumi, kuris porina: „Ukrainoje yra ir tokių judėjimų, kurių tikslai labai tolimi pertvarkai, nors jų fasadas dažnai išdažytas persitvarkymo spalvomis. Ypač išskirčiau tokią pavojingą srovę kaip nacionalizmas...“ Ir t. t. Po Rucho suvažiavimo turės vykti UKP CK plenumas. Pranašaujama Ščerbickio eros pabaiga.

Rucho suvažiavimas priima programą ir patvirtina statutą, kuriame, beje, sakoma, kad „suvereni Ukrainos valstybė santykius su kitomis respublikomis grįs sąjungine sutartimi“.

Suvažiavimui einant į pabaigą turėjau progos pasikalbėti su V. Javorivskiu, Atstovų Tarybos pirmininku. „Aš esu realistas. Padėtis ištis labai dramatiška, niekas negali atspėti, kaip viskas klostysis toliau. Galima ir tragiška atomazga, tokiu atveju gresia visiškas susidorojimas. Žmonės jau sukilę, mes esame ant bangos.“

Čia vėl galėtume prisiminti aiškiaregį profesorį R. Taageperą: „Kai Ukrainos Liaudies frontas pradėjo organizuoti visiškos nepriklausomybės paskelbimo konferenciją 1990 m. gegužės 1 d., Maskvos dvejonės pasibaigė. Vietiniai Raudonosios armijos garnizonai, importuoti desantininkai ir „juodosios beretės“ pradėjo puolimą...“

Duok Dieve, kad straipsnio pradžioje cituoti JAV futurologo žodžiai apie Ukrainos žlugimą neišsipildytų.

Asta Skaisgirytė
1989 m. rugsėjo 8–15 d.

Visus jus priklauso motina Rusija
P. Cvirka

„TAKI“ RUSIJOS UŽSIENIO POLITIKA

1364	XIV a. Komai įjungti į Maskvos kunigaikštystę.	1772-1795	kairiakranės Moldavijos, o 1812 m. Rusija gavo Besarabiją. Po Žečpospolitės padalijimų baltarusių žemės atiteko Rusijai.	1895	1895 Rusija ir D. Britanija pasidalijo Pamyra. Rytinė Kalnų Badachano dalis atiteko Rusijos vasalui - Bucharai.
1478	XV a. Karelijai atiteko Rusų valstybei.	1772-1795	artinė teritorija pateko į Prūsijos (Užnemunė) ir Rusijos (likusi teritorija) valdžią.	1914	1914 Uriaichajaus (Tuvo) kraštas vietinių feodalių ir valdininkų prašymu buvo padarytas Rusijos protektoratu.
1545-1552	XVI a. Po Kazanės žygių Kazanės chanatas prijungtas prie Rusų valstybės (Tatarstanas).			1918 VII 31	1918 VII 31 Užsienio ir vidaus kontrrevoliucija nuslopino Tarybų valdžią Azerbaidžane.
1557	Mordovija, Marija, Čiuvašija).			1920 IV 28	1920 IV 28 Musavatinkai atkūrė buržuazinę santvarką. Sukilusiems Azerbaidžano darbo žmonėms padėti atėjo R. Armija. Buvo nuverstas musavatinkų vyriausybė ir atkurta Tarybų valdžia.
1557	Adygėja prisijungė prie Rusų valstybės. Didžioji Baškirijos dalis savanoriškai įsijungė į Rusų valstybę.	1801	Prie Rusijos buvo prijungta Rytų Gruzija, Pietų Osetija.		1918 V 28 Rytų Armėnijoje įsikūrė dašnakų valdoma buržuazinė respublika.
1558	Visa Udmurtija buvo prijungta prie Rusijos valstybės.	1805	Karabacho chanui paprašius globos, Kalnų Karabachas prisijungė prie Rusijos.	1920 XI 29	1920 XI 29 Bolshevikų vadovaujami, R. Armijos padami, Armėnijos darbo žmonės nuvertė dašnakų valdžią.
1654	XVII a. Buriatija buvo prijungta prie Rusijos.	XIX a. I pusė	Likviduotas Karabacho chanatas. Ingušai savanoriškai tapo Rusijos valdiniais. Abchazija prisijungė prie Rusijos. Pagal Gulistano taiką Dagestanas prijungtas prie Rusijos.		1918 V 26 menševikai paskelbė Gruziją nepriklausoma respublika.
Pr.	XVIII a. Palaispniui visa Chakasija prijungta prie Rusijos.	1827	Karacių-čerkėšų kraštas prijungtas prie Rusijos.	1921 II 25	1921 II 25 R. Armija įžengė į Tolisį ir nuvertė menševikų vyriausybę.
1721	Estija pagal Ništato taiką įėjo į Rusijos imperiją.	1826-1828	Balkarija prijungta prie Rusijos. Baigta vaduoti iš Irano jungo visa Rytų Armėnijos dalis.	1939 XI 1	1939 XI 1 Vakarų Ukraina buvo prijunta į TSRS ir susijungė su Ukraina.
1721	Vidžemė pagal Ništato taiką įėjo į Rusijos imperiją, o po Žečpospolitės padalijimų ir visa likusi Latvijos teritorija prijungta prie Rusijos.	1828	Pagal Turkmančijaus taiką Šiaurės Azerbaidžanas ir Nachičevanės chanatas prijungti prie Rusijos.	1940 VIII 2	1940 VIII 2 TSRS AT sesija priėmė įstatymą dėl Moldavijos TSRS įkūrimo.
1731	Prasidėjo savanoriškas Kazachstano prisijungimas prie Rusijos.	1803-1864	Sumušus kalmečius, Čėčėnija prijungta prie Rusijos.	1940 VIII 3	1940 VIII 3 Lietuva buvo prijunta į TSRS (brolisų respublikų šeima).
1756	Altajų prašymas buvo patenkintas. Kalnų Altajus prijungtas prie Rusijos.	1863	Šiaurės Kirgizija įėjo į Rusijos imperiją.	1940 VIII 5	1940 VIII 5 Latvija buvo prijunta į TSRS (brolisų respublikų šeima).
1771	Kalmukų chanatas nustojo egzistuoti, prijungtas į Astrachanės guberniją.	1865-1873	Baigtas Kazachų prisijungimas prie Rusijos. Užkariauti Kokando, Bucharos ir Chyvros chanatai (dabartinė Uzbekija).	1940 VIII 6	1940 VIII 6 Estija buvo prijunta į TSRS (brolisų respublikų šeima).
1774	Šiaurės Osetija, Didžioji ir Mažoji Kabarda pripažintos Rusijai.	1873	Po Rusijos žygių prieš Chyva, karakalpakai prijungti prie Rusijos.	1944 X 11	1944 X 11 Tuvo liaudies respublika jos atstovų prašymu buvo prijunta į TSRS.
1783	Prijungtas Krymas.	1876	Prie Rusijos prijungta Pietų Kirgizija, Tadžikija.		
1792-1793	Po Jauų taikos bei II-jo Žečpospolitės padalijimo Rusijai atiteko dalis	1877-1878	Po Rusijos-Turkijos karo prijungta Adžarja.		
		1885	Beveik visa Turkmenija įėjo į Rusijos im-		

IŠ ROMUALDO OZOLO PALIKIMO

TRYŠ LIETUVOS POLITINIO GYVENIMO DEŠIMTMEČIAI. 1938–1970

Lietuva 1938–1940 metais

1938 metais Lietuva jau buvo paniurusi. Ji nujautė, kur link veda Europos įvykiai, ir suprato, kad būdama didžiųjų kelių kryžkelėje, ji pati nebus aplenkta. Kur viskas pasisuks?

O jos likimas jau buvo nulemtas. Vasarai baigiantis buvo pasirašyta ir rudens pradžioje pakartotinai patikslinta Molotovo–Ribentropo pakto slaptoji sutartis, pagal kurią, išpa-reigojusios nepulti viena kitos, Vokietija ir Rusija persidalijo „įtakos sferas“. Ta slaptoji sutartimi, kurios tekstas pirmą kartą viešai buvo paskelbtas tik Niurnbergo proceso metu ir kurio paskelbimui taip prieštaravo vyriausiasis tarybinis fašistų kaltintojas prokuroras Romanas Rudenka, Tarybų Sąjungai buvo atrištos rankos Suomijoje, Pabaltijyje, Rytų Lenkijoje ir Rumunijoje.

Kaip žinia, plėšrūnai netruko imtis savo užmačių: Musolinis užpuolė Graikiją, Hitleris – Čekoslovakiją, Jugoslaviją, Lenkiją, Norvegiją, Stalinas – Suomiją, Pabaltiją, Lenkiją, Rumuniją. Įdomu tik tai, kad sutartimi numatytas savo užmačias Musolinis ir Hitleris įvykdė vėliau negu Stalinas.

Tarybų Sąjunga žygių ėmėsi tuoj pat. Vakarų Ukrainą ir Vakarų Baltarusiją bei Vilniaus kraštą Raudonoji armija užėmė Hitleriui jau niokojant Lenkiją, o su Suomija ir Pabaltiju buvo kita kalba: šios šalys laikėsi neutraliai, ir oficialių įsiveržimo pateisinimo aplinkybių reikėjo ieškoti kitur.

Kaunas. XX amžiaus ketvirtasis dešimtmetis

Tų aplinkybių paieškos prasidėjo nuo pasitarimų, kuriais Tarybų Sąjunga siekė šių šalių garantijų, kad jos nepulsiančios Tarybų Sąjungos. Tokias sutartis sudaryti nebuvo sunku, svarbiausia ėjo po to: jos turėjo leisti Tarybų Sąjungai įrengti jų teritorijoje karines bazines. Tai, esą, turėjo garantuoti sutarties veiksmingumą.

Lietuvos atveju susidarė ypač palanki padėtis: užėmus Vilniaus kraštą ir grąžinus jį Lietuvai (koks gi skirtumas, jei visa Lietuva netrukus priklausys Rusijai!) buvo suklaidinti tūkstančiai žmonių: Lietuva atgavo du dešimtmečius svajotąją savo sostinę! „Grąžinant“ Vilnių Lietuvoje buvo įsteigtos ir pirmosios Raudonosios armijos bazės.

Padėtis vis dėlto buvo labai neaiški. Ji išaiškėjo tik Suomijoje: jos vyriausybei atsisakius įsileisti svetimą armiją prasidėjo karas su „baltasuomiais“ – labai nesėkmingas, nuostolingas ir gėdingas karas. Rytų milžinas nieko negalėjo padaryti jo nykštukinei kaimynei.

Pabaltijo kraštai tylėjo ir kentė. Ar galvojo ką nors jų vyriausybės? Matyt, kad taip, tik buvo per vėlu. Čia veikė tūkstančiai šnipų, kurie išaiškino kiekvieną krustelėjimą. Šnipinėjimas, pridengtas „klasių kovos“ šydu, buvo taip sėkmingai praktikuojamas, kad net vyriausiasis Lietuvos kariuomenės vadas generolas Vincas Vitkauskas, kaip vėliau paaiškėjo, veikė Tarybų Sąjungos naudai ir atliko bene lemiamą vaidmenį sužlugdant Antano Smetonos planuotą vyriausybės perversmą ir pasipriešinimą 1940 m birželio mėnesį.

Dabar jau daug kam buvo aišku, kuo visa tai baigsis. Ne veltui vos tik „grąžinus“ Vilnių Lietuvoje pasigirdo dainelė:

*Vilnius mūsų,
O mes – rusų.*

Tuo metu Lietuva dar nebuvo rusų. Jos bazės buvo Vilniaus krašte, Alytuje ir kai kuriose kitose vietose, o Stalino žmonės ėmė galvoje, kuo remiantis žengti toliau.

Proga netruko. Vieną 1940 metų pavasario dieną Vilniuje buvo rastas nužudytas raudonarmietis. Jo žūties aplinkybės buvo visai neaiškos nei tada, nei dabar. Žinant saugumo darbo metodus visai pagrįstai galima spėti, kad raudonarmietis buvo nužudytas pačių rusų.

Tačiau tai buvo jau visai paranki aplinkybė. Tarybų Sąjunga pareikalavo į Lietuvą įsileisti neribotą skaičių armijos Lietuvoje jau esančių dalinių saugumui užtikrinti. Kartu buvo pareikalauta pakeisti vyriausybę – sudaryti ją iš tokių žmonių, kurie rimtai stengtųsi vykdyti nepuolimo sutarties sąlygas. Siekiant visiems tiems įvykiams suteikti „klasių kovos“ išpūdį, per Lietuvos komunistų partijos pagrindį buvo inspiruojami „revoliuciniai masių veiksmai“.

Sužlugus Smetonos planuotam kariniam pasipriešinimui, valstybės prezidentas birželio mėnesį pabėgo į užsienį. Ten, jau sėdėdamas vokiečių globoje, jis parašė *Pro memoria*, kur išdėstė savąjį įvykių Lietuvoje ir jos perspektyvų vertinimą.

Tuo metu Kaune buvo sudaryta nauja Antano Merkio vadovaujama vyriausybė, o užsienio reikalų ministro postą užėmė žinomas Lietuvos kultūros veikėjas Vincas Krėvė-Mickevičius. Į Lietuvą visais keliais traukė dulkini raudonarmiečiai. Nesuprasdami ir stebėdamiesi žmonės žiūrėjo į tuos pavargėlius bintuotomis kojomis.

Neaiškūs dalykai dėjosi ir aukštuosiuose sluoksniuose. Į Kauną atvyko Maskvos įgaliotinis Vladimiras Dekanozovas ir ėmė regzti neaiškius tinklus. Apie jį būrėsi anksčiau čia niekada neužklydavę tipai.

Merkio vyriausybė buvo pakeista Justo Paleckio vadovaujama vyriausybė. Dekanozovas reikalavo nedelsiant skelbti rinkimus, kad pati liaudis galėtų išspręsti savo likimą. Vyriausybės įgaliotas Krėvė-Mickevičius tuo reikalu nuvyko į Maskvą. Jį priėmė Molotovas. Iš profesoriaus įrodinėjimų, esą dabar pats vasaros darbmetis ir žmonės ilgam bus atitraukti nuo darbų, Molotovas tik pasišaipė. Daug ką suprantančiam profesoriui pasiteiravus, koks autonomijos statusas numatomas Lietuvai, Molotovas ciniškai pabrėžė, kad jai bus garantuotos visos tarybinės respublikos teisės, o į mėginimą pagraudenti Stalino bendražygis

atsakė, kad sentimentams čia ne vieta, kad Rusija seniai svajojusi apie geresnį priėjimą prie Baltijos jūros ir reikalas esąs išspręstas. Krėvė-Mickevičius grįžo atgal ir atsistatydino. Tik tada, rodos, visą padėtį suprato ir naujasis Lietuvos prezidentas Paleckis. Pasak Krėvės, jis buvo ties beprotybės riba.

Tačiau kelio atgal nebebuvo.

Netrukus buvo paskelbti rinkimai, pirmieji Lietuvos istorijoje „laisvi, lygiateisiai ir tikrai demokratiški rinkimai“, kuriuose liaudis turėjo balsuoti už prašymą priimti Lietuvą į TSRS sudėtį.

Liepos mėnesį į Maskvą išvyko Lietuvos „vyriausybinių delegaciją“. TSRS Aukščiausiosios Tarybos posėdyje pats Stalinas klausėsi Lietuvos, Latvijos ir Estijos delegacijų kalbų: jo įžvalgumas genialus: ši diena – tai džiaugsmo diena ir Rusijai, ir toms iki šiol pavergtomis buvusioms tautelėms!

Lietuva 1940–1970 metais

1940 m. liepos mėnesį Lietuvai prasidėjo naujas gyvenimo etapas. Niekas – nei tie, kurie jo siekė, už jį kovojo, nei tie, kurie kovojo prieš šiuos, nei tie, kurie nieko nesuprato, tik jautė, kad vyksta kai kas svarbaus, – nežinojo, kuo jis baigsis, ką atneš kita diena, tačiau viskas buvo taip nerealu, netikra, paslaptina, kad tuometinę Lietuvos situaciją būtų galima pavadinti tik Didžiąja nežinia.

O ten, Maskvoje, viskas arba bent jau iš esmės viskas buvo aišku ir nuspręsta. Detalės priklausė nuo to, kaip toliau rutuliosis pasaulio įvykiai, bet principas buvo vienas: Lietuva kartu su jos nykštukinėmis kaimynėmis nuo šiol vėl priklausys didžiajai garbingajai Rusijos imperijai, ir nė joks nei pasaulio, nei pačios Lietuvos krustelėjimas nieko nepakeis. 1940 metai ištaisė kvailąsias Lenino liberalizmo klaidas, Rusija vėl turės maksimaliausią išėjimą į Baltijos jūrą ir dirbti mokančių, maistą išbadėjusių armijai duodančių žmonių ir žemių. Nuo šiol Pabaltijys – neatskiriama didžiosios ir šlovingosios Tarybų Sąjungos dalis!

Lietuvoje, kaip ir visame Pabaltijyje, reikėjo padaryti daug esminių pertvarkymų, kurių svarbiausias buvo socialinė revoliucija. Ji, kiek leido proletarinės revoliucijos doktrina, jau buvo pradėta vykdant politinę revoliuciją: buvo suvalstybinta žemė, fabrikai, įmonės ir kitas svarbiausias tautos inventorių. Iš karto pereiti prie kolektyvizacijos netiko, buržuazinio liberalizmo išpaikintiems žmonėms tai galėjo atrodyti kaip rimtas pasikėsinimas į jų teises ir turėti labai nemalonių pasekmių. Reikėjo pažaisti, pripratinti: apkarpyti vieną žemės, padalyti kitiems, sukiršinti, įžiebtį „klasių kovą“.

Nuo pat pirmųjų tarybinės santvarkos Lietuvoje dienų tas žaidimas buvo žaidžiamas ypač aistringai, su fanfaromis ir visomis leistinėmis pompomis. Ypač svarbu buvo tai, kad į žaidimą buvo įtraukiama visa inteligentija, ypač humanitarinis elitas, ir niekas geriau negalėjo padėti išaiškinti, kas yra tie tylintys paukšteliai.

Ryškinantis jų nusistatymą buvo imtasi ir specialių priemonių: įsteigta Mokslų akademija, sukurtos kūrybinės sąjungos, pakeista daug kultūros įstaigų pavadinimų, vietoj visų uždarytųjų kultūros spaudinių ištikimajam berneliui Petriui Cvirkai buvo leista įsteigti labai neapibrėžtą „Raštų“ žurnalą... Buvo skatinami koncertai, parodos, agituojiama už naują kūrybą. Tačiau buržuazinio raugo prisigėrę inteligentai tylėjo ir juokėsi iš nemokšiškų galvą kilsčiojančių „naujosios kartos poetų“ agitacinės „lyrikos“.

Tylėjo visas kraštas.

Tačiau jame kai kas vyko.

Saugumas uoliai darbavosi, su tuometinio savo komisaro Aleksandro Gudaičio-Guzevičiaus pagalba sudarydamas pirmosios siuntos į Sibirą sąrašus ir tikslindamas kitų

nepatikimųjų kandidatūras. Kalėjimai pamažu prisipildė naujo klasinio turinio – kunigų, buožių, nacionalistų.

Visa žiema praėjo Maskvos pasiuntiniams ryškinantis naują situaciją ir prie jos priprantant.

Vasarą pasipylė ypač daug darbų: rengtasi lietuvių kultūros ir meno dekadai Maskvoje, imta garsiau agituoti už kolūkius, dar uoliau stengtasi sukiršinti žmones ir apsivalyti nuo nebepataisomų *kontra*.

Daug rūpesčių buvo ir kitur: karas su Suomija, Tolimųjų Rytų problemos, Japonija. Nežinia, ką dar sugalvos Hitleris...

Nepaisant to Lietuvoje viešpatavo provinciališkai rami naujo gyvenimo kūrimo atmosfera.

Karas Stalinui buvo daugiau negu netikėtas dalykas – tai buvo nesusipratimas! Galop patikėjęs jo realumu, jis virpančiu balsu pranešė apie šventą visos liaudies kovą.

Lietuvoje jau seniai buvo išblaškyti pasienio kordonai, Raudonoji armija netvarkingai traukėsi, o pavienius rusus medžiojo iš slėptuvių ginklus ištraukę lietuvių žaliūnai.

Per tris dienas karas nusirito už Lietuvos į Rusiją, nuplukdydamas šimtus naująja tvarka rankas susitepusių lietuvių, kartu su visais nunešdamas į Tarybų Sąjungos armiją inkorporuotą išskaidytą buvusiąją Lietuvos armiją, tiksliau – jos likučius: kas galėjo, išsisklaidė anksčiau arba bėgo pakeliui.

Lietuvoje vėl buvo nauja tvarka. Ką ji žadėjo Lietuvai Naujojoje Europoje?

Nėra abejonės, kad Lietuvos joje būtų laukęs Prūsijos likimas – tuo neleido abejoti karingasis ir nekompromisinis Hitlerio nacionalizmas.

Lietuvių iliuzijos buvo tokios beribės, kad jų sąmonės giliau nepaveikė nei labai menka, karo meto tvarka dangstoma nacionalinė autonomija, nei masiniai žydų sušaudymai. Lietuva ir vėl gyveno tarsi sapnuodama, tik be tos baimės, kuri slėgė prieš metus: naujasis šeimininkas vis dėlto buvo iš Europos...

Mąstyti Lietuva pradėjo po pirmųjų Vokietijos pralaimėjimų: Naujoji Europa ėmė miglotis, o ką reiškia, jeigu į Lietuvą vėl ateis rusai, visiems buvo daugiau ar mažiau aišku.

Buvusių Lietuvos armijos karininkų manipuliacijos su lietuviškaisiais daliniais reiškė, kai ką, kas vokiečiui nepatiko ir dėl ko jis juos išsklaidė netrukus prieš pasitraukdamas į Vakarus.

Ar tai reiškia, kad Lietuva, kaip ir Estija, planavo sukilti ir atmušti tiek vokiečius, tiek ir rusus? Kol kas neaišku, bet tokia galimybė visai reali: būtent taip vadavosi ir kitos Vakarų Europos tautos.

Šiaip ar taip 1944 metais Lietuvoje kovojo vokiečiai ir rusai. Lietuviai dalyvavo kovose – ir Šešioliktojoje lietuviškojoje šalių divizijoje, ir imami iš „išvaduotųjų“ rajonų ir tuoj pat siunčiami į pirmąsias linijas. Tai buvo oficialios Lietuvos vyrų skerdynės. Kiek jų išliko, tie jau nebežygiavo toliau, bent kaip Lietuviškoji divizija: Lietuva buvo užimta ir lietuviškasis patriotizmas buvo visai nebereikalingas; Lietuviškoji divizija buvo išformuota.

Prasidėjo pokario metas.

Beveik dešimtmetį Lietuvoje siautėjo aistros, kirsdomos vyrus, žlugdyamos viltis ir iliuzijos, tuštinamos Lietuvos miestus ir kaimus, mokydomos Lietuvą naujojo gyvenimo išminties. Palyginti su pokariu karas Lietuvai praėjo be pasekmių. Pokariu buvo dešimteriopai sumokėta už prieškarinį neryžtingumą.

Tik ar pasimokyta?

Pokario metai atnešė tris niekada iki tol Lietuvoje neregėtus istorinius fenomenus: kolektyvizaciją, deportaciją (liaudies šnektą – vežimus) ir partizaninį karą. Jie vienas su kitu susiję, kaip su atoveiksmiu yra susiję kiekvienas veiksmas.

Po karo Tarybų Sąjunga nuo viso kito pasaulio buvo atitverta garsiąja Stalino geležine uždanga. Nenuostabu: rusas pirmą kartą pajuto savo galią naujajame pasaulyje ir tą jis pasistengė įprasminti ir teoriškai, ir praktiškai. Teorijos apie „savarankišką“ socialistinių šalių kelią gimė vėliau. Išsikerojusioje imperijoje buvo problemų, kurias spręsti patogiausia buvo už uždangos. Nenuostabu, kad 170 tūkstančių gyvybių kainavęs „persitvarkymas“ Pabaltijyje užsieniui tarsi ir nebuvo žinomas.

Viena svarbiausių (greta ūkio atkūrimo) Stalino problemų buvo naujųjų kraštų mokymas. Vadinamosiose liaudies demokratijos šalyse tas mokymas buvo gerokai komplikotas, užtat į Tarybų Sąjungą prieš pat karą inkorporuotuose kraštuose staliniečių rankos buvo laisvos.

Kartu su pramonės „atstatymu ir išvystymu“ ūkininkavimo industrijos imti mokyti ir nemokytųjų kraštų žemdirbiai. Pradedant 1947 ir 1948 metais visa Lietuva buvo „kolektyvinama“. Lietuvos žmonės jau žinojo prieš porą dešimtmečių vykusios Ukrainos kolektyvizacijos detales, bet neįsivaizdavo, kad tai, kas buvo skiriama jiems, gali turėti ką nors bendra su sveiku protu ir demokratija. Galiausiai ne to ir reikėjo Stalinui ir jo statytiniams. Demagogijos jie buvo išmokę jau gana neblogai, ir patikiam Lietuvos žemdirbiui liko tik stebėtis ir tylėti.

Tie, kurie nenorėjo susitaikyti su akivaizdžiu melu ir prievarta, buvo kvalifikuojami kaip liaudies priešai ir gabenami į plačius Sibiro plotus. Vietos juose pakako ir „buožėms“, ir paskutiniams plikiams, jei jų plikumas pats savaime nebuvo įdėjęs „naujojo proto“. Negaliu pasakyti, kiek žmonių buvo išvežta per visas tris vežimo kampanijas, bet daug sodybų liko tuščios dėl tos aplinkybės, kad jų šeimininkai „persikėlė gyventi kitur“.

Pasirinkimo nebuvo ne tik tiems, kurie buvo „klasiniai priešai“ dėl to, kad turėjo daugiau kaip 50 ha žemės, kad buvo kuo nors „susitepę“ „kruinaisiais Smetonos laikais“ ar prie Hitlerio, bet ir tiems, kurie šiuo požiūriu buvo nepriekaištingi, tik nerado savyje jėgų sutikti su brutalia prievarta ir demagogija: ir vieniems, ir kitiems buvo tik du keliai: arba Sibiras, arba Lietuvos miškai.

Chanono Levino nuotrauka. XX a. Lietuvos fotografijos antologija. T. 2

Prieš karą ir per karą istoriškai nepanaudotas kraujas nesutiko blėsti Sibiro taigoje ir geriausi Lietuvos vyrai ėjo į miškus. Žaliojo karo mastą labai išplėtė tuoj po karo prasidėjęs Šaltasis karas tarp sąjungininkų ir lietuviškojo „Amerikos balso“ skleidžiamos iliuzijos apie greitą Rusijos karą su Amerika. Tačiau šios aplinkybės pervertinti negalima: į miškus Lietuvos vyrai ėjo spiriami pokarinės Lietuvos tikrovės.

Kiek jų žuvo susirėmimuose su „liaudies gynėjais“ ir reguliariaisiais rusų armijos daliniais, apgyvendintais kiekvienoje didesnėje Lietuvos gyvenvietėje, tikslų duomenų neturiu. Tačiau iki pat 1951 metų miškuose poškėjo šūviai, o paskui aidėjo salvės laidojant „gynėjus“ arba prie valsčiaus tyliai būdavo suguldomi keli „banditai“ – tepasimoko neklusnieji.

Kaip reiktų vertinti visą tą kraujo jūrą? Žavintis pačiu žmonių ryžtu ir didvyriškumu reikia be jokių iliuzijų pasakyti, kad tai buvo ne laiku ir todėl veltui pralietas kraujas. Jis turėjo tekėti arba 1940 m. vasarą, arba įsilieti į pozityvią veiklą, hidros sprogdinimą iš vidaus. Deja, faktas lieka faktu ir – garbė žuvusiesiems!

Pamažu varant į priekį kolektyvizaciją, be atodairos naikinant partizanų pasipriešinimo taškus, Lietuva rimo ir grimzdo į juodą neviltį. Šeštojo dešimtmečio pradžioje kraštas priminė milžiniškus šermenis. Per tuos metus žmonės išmoko tylėti, o tie, kurie turėjo kalbėti, ir kalbėti išmoko kitaip.

Aidint paskutiniams šūviams dar baisesnė darėsi pokarinė tyla. Kas bus toliau, niekas nežinojo. Dirbti niekas nenorėjo – negalėjo, ir badas tik todėl nepradėjo šienauti žmonių, kad ir su šešiasdešimt arų žmogus gali padaryti stebuklą, o lietuvių valstietis būtent stebuklams daryti ir buvo sutvertas: jis išsivertė.

Kas dėjosi pasaulyje, kas dėjosi ten, Kremliuje, niekas nežinojo – buvo tik savas kaimas, sava troba, ši diena. Todėl kai 1953 metais mirė vadas ir mokytojas ir visi švilpti bei kaukti galintys daiktai švilpė ir kaukė, o visi kiti stovėjo ir tylėjo, kiekvienas su baime galvojo: o kas bus dabar? Tai buvo didelis naujojo gyvenimo laimėjimas: kiekvienas naujas dalykas ir toliau čia bus sutinkamas su baime ir nepasitikėjimu.

Netrukus po Stalino mirties ėję rūmų įvykiai – paslaptingoji gydytojų byla, Berijos suėmimas ir sušaudymas – nedaug ką pasakė apie ateitį, atrodo, ne tik Lietuvos žmonėms. Kur kas konkretni dalykai ėmė dėtis „divaldystės“ laikotarpiu, ir tegul tie dalykai stebino savo neįprastu pikantiškumu (kaip antai Nikitos Chruščiovo „blusos kaustymas“ Didžiosios Britanijos Parlamente arba emocijų patvirtinimas batu SNO tribūnoje), buvo aišku, kad dedasi kai kas iš esmės nauja – geležinės valstybės vadovai ėmė važinėti po užsienį, po savo žemes, pasigirdo balsų apie taiką (!) valstybių su skirtingomis santvarkomis sambūvį ir t. t. Tai buvo visai netikėta.

Dar labiau nustebino „neklystančiojo“ stabo nuvertimas 1956 metais. Tai buvo tiesiog neįtikėtina! Viltis kiek atšaldė negailestingai numalšintas 1956 metų Vengrijos sukilimas, bet būtent jis gyvenimui ir pozityviai veiklai prikėlė Tarybų Sąjungos tautas.

Lietuvoje tuo metu sparčiai statomos ir rekonstruojamos gamyklos, daugiau dėmesio skiriama žemės ūkiui, ir nors tas dėmesys juokino ir piktino žmones kvailomis „didžiojo turistų“ pretenzijomis, tie visi dalykai reiškė, kad prasidėjo minties judėjimas.

1956–1958 metai buvo tikras Lietuvos renesansas: atlydys išjudino ir kultūrinį gyvenimą, buvo pradėta kalbėti ne tik apie šviesią ateitį, bet ir dabartį ar net praeitį! Pasirodo, Lietuva taip pat turėjo praeitį, istoriją, kultūrą.

Kultūros veikla buvo tas didysis darbas, kuriuo gyveno ir kuriuo tik ir rūpinosi Lietuva 1958–1968 metais.

Ugdyma savo jaunimą ir pasitelkdama senuosius specialistus, Lietuva sparčiai pramonėjo, urbanizavosi, ugdė naująją savo buržuaziją, kurios interesai ir sveikas protas dažnai susikirsdavo su tarybinės biurokratinės sistemos krumpliaračiais. Nukentėdavo dažniausiai iniciatyvieji, bet tai nepraėjo be pasekmių: augo savo proto, išradingumo ir

savo pačių skirtingumo suvokimas. Tas procesas buvo neišvengiamas: jauniems save reikėjo atrasti savarankiškai, nesvarbu, kad pokario karta buvo sulaužyta ir prisisiurbusi dogmatiškų paistalų. Atradimų procesas buvo sunkus, su daugybe kraštutinumų ir klaidų, kurios kaip paminklai informuotumo negalioms liko ir mūsų miestų naujuose kvartaluose, ir gamyklose, ir kitur, bet žmonės ėmė suprasti svarbiausia: jų iniciatyvą, jų protą varžo biurokratinė tvarka. Ji – rusų atnešta tvarka, jų saugoma ir globojama. Iš čia buvo tiesus kelias į nacionalizmą.

Tačiau pokario baisybės buvo dar pernelyg arti, kiekvienas naujosios kartos žmogus jas patyrė vaikystėje, todėl gerai suprato, kad viskam yra ribos ir kad kol kas galimas ir prasmingas yra tik kultūrinis nacionalizmas.

Kad ši pakraipa buvo teisinga, parodė Čekoslovakijos įvykiai: ji jau buvo visai netoli iki išsivadavimo. O negailestingas Čekoslovakijos sutramdymas parodė, kad tokio pat išminčiųumo reikia laikytis ir toliau.

Deja, per daug toli buvo nueita, per daug jau mielas buvo atlydžio metu bent jau pro langą pajustas laisvės kvapas – žmonės neatsitraukė ir tada, kai „didysis turistai“ 1963 metais buvo nuvainikuotas, o jo vietą užėmė pragmatiškai nusiteikęs Aleksejus Kosyginas ir kieto kumščio mėgėjas girtuoklis Leonidas Iljičius.

To dueto griežimą tuoj pajuto Lietuva. Pragmatikas blaiviai įvertino Lietuvos kūrybinį entuziazmą ir nukreipė jį į kaimą, kur pasitelkiant pseudoidėjas prieštvanine technika imta kurti „naują kultūrą“, turint tikslą sunaikinti visa, kas bent kiek siejasi su praeitimi. Ką reiškia valstiečių tautai netekti savo įprastų gyvenimo sąlygų, kada buržuazijos nacionalinė savimonė tenkinasi tik technologinių problemų suvokimu, pragmatikui buvo aišku. Ne veltui Lietuvos kaimo pertvarkymas ciniškai atvirai buvo pavadintas ne tiek ekonomine, kiek politine problema.

Sustiprintas pertvarkymų finansavimas darė savo, tačiau nesnaudė ir naująją padėtį suvokiantys žmonės. Atsirado ir daugiau galimybių visokeriopai, nors ir lojalumo ribose, priešintis – per aukštąsias mokyklas, per spaudą.

Septintojo dešimtmečio pabaiga pasižymėjo jau gana diferencijuota kultūrine polemika, tiesa, labiau sprendžiant technologijos klausimus. Tačiau kito kelio ir nebuvo.

Pragmatiko kėsmai atsitrenkė į didėjančią sąmoningumą. Tai iš dalies buvo ir jo pralaimėjimas, nulėmęs kieto kumščio politikos apologeto generalinio sekretoriaus iškilimą.

Prieš bruzdančiuosius ar bent jau pernelyg uoliai savo kultūrinį savitumą puoselėjančius lojaliuosius buvo paleistas ištikimas tarybų valstybės sarginis šuo – saugumas.

Vėl pakvipo netikrumu ir nepasitikėjimu.

Tąsyk Lietuva pirmoji iš sąjunginių respublikų tarė naują žodį: dideliame kultūrinės autonomijos puoselėtojų rūpesčiui, čia žybtelėjo spontaniško pasipriešinimo atvejai, atkreipę pasaulio dėmesį ir, reikia manyti, gerokai sujaudinę valdovus.

Taip septintojo dešimtmečio pabaigoje Lietuva atėjo iki sąmoningo nacionalinio pavergto krašto gyvenimo ribos.

Kad toks gyvenimas gali duoti gražių vaisių, parodė Lenkijos įvykiai 1970 metų pabaigoje. Tačiau Lietuvai iki to buvo dar toli gražu.

Lietuva 1970 metais

Sveikindami vienas kitą su naujo dešimtmečio slenksčiu, mes buvome visai neblogai nusiteikę: aprimo 1968 metų aistros, padėtis Čekoslovakijoje neatrodė tokia beviltiška, kaip buvo galima tikėtis būsiant po tokio sutriuškinimo, ir nors Artimieji Rytai ir Indokinija tebekunkuliavo grasindami išsiliesti, ko gero, į visai rimtus konfliktus, tai nuo mūsų visai nepriklausė ir mums tuo metu neliko nieko kita, kaip žiūrėti savo reikalų.

Jie palyginti buvo visai pakenčiami. Nors 1968 metai parodė, kad naujieji imperijos vadai jokio nepaklusnumo nepakęs nė per nago juodymą, kalbą apie naują stalinizaciją, kurios sėjo netikrumą ir pilką įtampą, nebesigirdėjo ir prieš 1968-uosius jausta įtampa 1969 metais atslūgo. Visi vėl gyveno įprastų darbų tėkmėje.

Jų buvo nemažai ir nemenkų. Galbūt dėl to, o gal ir dėl artėjančių „didžiųjų jubiliejų“ – Lenino 100-ųjų gimimo metinių ir Lietuvos paskelbimo tarybine respublika trisdešimtmečio – keliamo triukšmo kažkaip nebuvo pastebėtas „Pravdoje“ pasirodęs straipsnis, kuriame buvo rašoma, esą Lietuvoje tarp kai kurių partijos narių ir netgi partijos vadovų bujoja nacionalistinės nuotaikos.

Tačiau tai, kad kažkas vyksta, buvo galima jausti ir pro jubiliejinę gražbylostę bei įvairiausias oficialaus džiūgavimo putas. Tai iš šen, tai iš ten ausis pasiekdavo vis naujos plačiausios visuomenės nepasitenkinimą rodančios žinios.

Vienoje Vilniaus vidurinėje mokykloje, kur mokosi daugiausia aukščiausios valdžios vaikai, buvo paminėta Vasario 16-oji. Pretekstą davęs Justo Paleckio skambutis: eksprezidentas vieną savo draugų, aukštą partijos veikėją, pasveikinęs su švente ir tai išgirdusi jo duktė. Mokinukai surengė balių, klasėje kabojusį Lenino portretą apgręžė į sieną ir užrašė: „Rusai, nešdinkitės lauk!“ Reikalo ėmėsi saugumas, mokiniai buvo tardomi taip, kad teisės studentai praktikantai nebeišlaikė ir užprotestavo dėl nehumanišκών priemonių. Viskas baigėsi tylomis todėl, kad mokiniai buvo ne bet kokių tėvų vaikai.

Pavasarejant jau plačiau nuskambėjo studentų susirėmimo su milicija byla. Kažkas iš priešais studentų bendrabučius gyvenusių „ponų“ paskambino milicijai, neva studentai linksminasi, griežia ir neleidžia ilsėtis. Studentai milicijos nepaklausė. Nepaklausė ir antrą, sustiprinto, būrio. Dar daugiau – išgrūdo juos lauk iš bendrabučio. Turėjo pasiduoti tik tada, kai atvyko kelios faraonų mašinos ir keletą studentų suėmė. Būta čia net visai patetišķų scenų: mergaitės apsinuogino krūtines ir šaukė: „Šauk, šunie!“

Byla buvo numarinta be liūdnesnių pasekmių: studentus tik apsvarstė rektorato posėdyje. CK posėdis bylą interpretavo taip: kalta milicija, ji pasikarščiaavo, ji neturėjo teisės uždrausti studentų pasilinksminimo.

Visos bylos peripetijos neaiškos, aišku tik tiek, kad jos pagarsinimas nieko gera nebūtų reiškęs ir Centro komitetui. Tačiau „Pravda“, pasirodo, buvo teisi!

Visai charakteringu reikėtų laikyti tarp intelektualų pasklidusį pasakojimą, kaip įgėręs kažkokiam subuvime ar sąskrydyje senas revoliucionierius, Spaudos komiteto pirmininkas Feliksas Bieliauskas daužė kumščiu stalą ir šaukė:

– Užteks! Jau prisišokom pagal jų dūdelę, gana! Gana mums kęsti tuos bukus galvijas! Tai tik keletas įdomesnių, plačiau pasklidusių atgarsių.

Reikia neabejoti, kad tie dalykai tapo žinomi ištikimiausiam, tvirčiausiam tarybų valstybės ramsčiui – saugumui.

Pavasariį ir vasarėjant nuvilnijo kratų banga: Kaune, paskui – Vilniuje. Keletas žmonių buvo suimti ir be teismo kažkur dingę. Vienas blaivybės draugiją propagavęs žmogelis buvo uždarytas į psichiatrinę ligoninę. Prie kai kurių kratytųjų prikibti nerasta pagrindo.

Ar tai buvo atsiliepimas į „Pravdos“ raginimą sustiprinti budrumą, ar privati Lietuvos saugumo iniciatyva?

Kaip į tai, kas vyksta, reagavo Lietuvos komunistų partija ir tarybinė vyriausybė? Kad ji „imasi priemonių“, buvo aišku: vasarėjant buvo pakeisti keli laikraščių redaktoriai, iš Rašytojų sąjungos pirmininko posto atleistas Lenino premijos laureatas Eduardas Mieželaitis, „į kitą darbą perkeltas“ „Vagos“ leidyklos vyriausiasis redaktorius Alfonsas Maldonis ir pan. Jų vietas užėmė žinomi prostalinistai dogmatikai, atlydžio metu (1956–1970) tūnoję kultūros gyvenimo šešėlyje.

Daugiau, berods, nespėta: artėjo Lietuvos „jubiliejus“ su eisenomis, karnavalais, dainų ir šokių reginiais; reikėjo priimti apdovanojimus ir svečius.

Užtat veikė saugumas.

Karštą vidurvasarį, prieš pat didžiąsias iškilmes, netikėtai mirė Vilniaus universiteto profesorius daktaras Jurgis Lebedys. Mirė, išvažiavęs į vasarvietę rašyti veikalo „Lietuvių kalba oficialiajame gyvenime XVI–XVIII a.“, spėjęs parašyti tik pavadinimą. Nei sirgęs, nei negalavęs, rytą nebepabudo. Tiems, kas gerai pažinojo profesorių ir suprato, ką jis dirba, tai buvo nesuvokiama. Universiteto Lietuvių literatūros katedra liko be vadovo ir be kandidato į tą postą. Laikiniai jį užėmė Marija Bieliauskienė, rašytojo Alfonso Bieliausko, naujojo Rašytojų sąjungos vadovo, žmona, eilinė moterėlė, bet susijusi su pačiais reakcingiausiais sluoksniais.

Už pernelyg Lebedį „garbinantį“ nekrologą buvo papeikta „Pergalės“ žurnalo redakcija.

Kai į karščių, švenčių ir nervingų nuotaikų išvargintą Vilnių susirinko studentija, vieną gražią rudens dieną dingo universiteto profesorius daktaras Jonas Kazlauskas. Tai buvo visiškai netikėtas dalykas, precedento Tarybų Sąjungoje neturintis įvykis. Saugumo organų paskelbta paieška nedavė jokių rezultatų. Aptilus pusiau humoristiniams spėliojimams, visi pasinėrė į niūrą tylą.

Tuo metu per visą Tarybų Sąjungą nuskambėjo tėvo ir sūnaus Brazinskių pabėgimas. Jie pirmieji Tarybų Sąjungoje užgrobė lėktuvą ir nuskraidino jį į Turkiją. Lėktuvui leidžiantis buvo nušauta stiuardės ir tai pasitarnavo milžiniškai aistrų kurstymo kampanijai, keletą savaičių siautusiai per visus miestus.

Tuo pat metu vyko kiti keisti įvykiai: pasikorė arba nusinuodijo, arba išėjo iš proto keletas lietuvių intelektualų, tarp jų CK propagandos skyriaus vedėjas – jis buvo uždarytas į Maskvos psichiatrinę ligoninę.

Ką visa tai reiškė?

Kažkoks Maskvos Tarybų rajono vykdomojo komiteto lektorius, skaitydamas paskaitą, anot liudininkų, „pasakė aršią antilietuvišką kalbą“. Jo žodžiais tariant, Brazinski, Kazlauskas ir visi kiti yra Lietuvoje rengto antitarybinio sąmokslų nariai, tas reikalas dabar tiriamas, bet jis (t. y. lektorius) neturįs teisės daugiau aiškinti.

Iš tiesų, pabėgus Brazinskams, į Vilnių buvo atvykusi bene keturiasdešimtys žmonių komisija tikrinti teisėtumo vykdymo pažeidimų: Brazinskas buvęs baustas ir prieš laiką amnestuotas. Kaip buvo galima amnestuoti tokį nusikaltėlį?

Sakoma, kad kažką išsiplepėjęs tada ir pamišo Mišutis.

Ar iš tiesų būta kokio „sąmokslų“?

Vargu bau.

Tačiau po to, kai praslinkus beveik mėnesiui po dingimo Kazlauskas buvo rastas Neryje, abejonių neliko – prieš Lietuvą imtasi rimtų priemonių.

Ko šituo tikėtasi? Įbauginimo?

Galbūt.

Visiškai aišku viena: „nacionalizmo“ pavojus Lietuvoje realus ir Lietuvai paskelbtas karas. Nuo šiol kiekvienas galėjo laukti tokio pat likimo.

Mąstantiems žmonėms viskas buvo aišku. Tiems, kurie žinojo daugiau smulkmenų, tapo aišku, kad ir profesorius Lebedys buvo nužudytas. Čekoslovakijos įvykiai parodė, kad pavojingiausia visuomenės dalis yra inteligentija, ypač – humanitarinė, ir su Lietuva imta tvarkytis anksčiau, nei būtų galima kitu atveju.

Kai kas ėmė aiškėti ir paprastiesiems žmonėms: matyt, studentijos dėka žinia, kad Kazlauskas nužudytas, pasklido ir po Lietuvą.

Apie rusų reakciją į įvykius Lietuvoje galima spręsti iš to, kaip Brazinskių pabėgimo dienomis Vilniuje ne kartą buvo galima girdėti: „Visi jie tokie! Visi lietuviai – fašistai.“

Vilniuje gastroliuojančio rusų choro dalyviai atidavė saugumui tris studentus, valgykloje su kasininke susiginčiusius dėl kalbos. „Mes jus išmokysim kalbėti rusiškai“, – pareiškė jie.

Studentai buvo apsvarstyti, bet nepašalinti, jiems įrašyti papeikimai.

Suprantama, visi Lietuvos įvykiai gerokai atgaivino didžiarusiškąsias šovinistines rusų tradicijas.

Beje, visi tie įvykiai atkreipė ir pasaulio dėmesį. Galbūt jie būtų atkreipę ir anksčiau, bet Rusijoje tuo metu vyko įvairūs žydų teismai ir demonstracijos. Arabų ir Izraelio konflikte, sudarančiame vieną šio meto karo židinių, tie procesai vaidino svarbų politinį vaidmenį, todėl nenuostabu, kad visi labiausiai domėjosi žydų bylomis, Aleksandro Solženicyno premija, Andrejaus Sacharovo Žmogaus teisių gynimo komitetu ir pan.

Tačiau metų pabaigoje įvyko dar vienas įvykis, kuris „Lietuvos klausimą“ iškėlė į pasaulio problemų ratą. Į Jungtines Amerikos Valstijas, nuo tarybinio laivo nušokdamas ant Amerikos pakrantės sargybos katerio, bandė pabėgti laivo „Sovetskaja Litva“ radistas Simas Kudirka. Dėl nežinia kokių Amerikos pakrantės apsaugos sumetimų Kudirka buvo grąžintas rusams, jų sumuštas ir nutemptas atgal į „Tarybų Lietuvą“. Tai buvo vėl precedento neturintis įvykis, tik šįkart jau JAV istorijoje – visų politinių pabėgėlių globėja atsisakė priimti patį tikriausią politinį pabėgėlį, nors JAV ir šiandien nepripažįsta 1940 metais įvykdytos Lietuvos aneksijos. Netrukus įvykis tapo byla, pasiekusia Kongresą ir prezidentą, kuris prižadėjo, kad tokių įvykių daugiau nebebūsią.

Savo gyvybės kaina Kudirka įliejo daug gaivalo į Amerikos lietuvių gyvenimą, o JAV, tušuodamos tą kiaulystę, apdovanojo Lietuvos atstovybę valstybės sekretoriaus sveikinimais nepriklausomos Lietuvos paskelbimo 53-ųjų metinių proga. Pasveikinime buvo pabrėžtas aneksijos nepripažinimas, o lietuvių tauta pavadinta tautos, kovojančios už savo laisvę, pavyzdžiu.

Zenono Bulgakovo nuotrauka

Kudirka panašius sveikinimus šiemet nupirko ir Estijai bei Latvijai, tik be tokių liaupsinančių žodžių. Tačiau tai jau buvo šiais metais, metų pradžioje, kada pati Lietuva buvo jau kiek aprimusi.

Ar iš tiesų Lietuva, tariant „New York Times“ žodžiais, yra labiausiai engiama iš Tarybų Sąjungos tautų?

Vargu.

Ne ką geresnė padėtis yra visose nacionalinėse respublikose, kai kur net blogesnė. Lietuva tik labai aktingai pasinaudojo atlydžiu ir subrandino daug potencijos, kurią užuodus imtasi priemonių prieš „ilgalaikes bombas“ – intelektualus, o stichiškieji žmogeliai tą potenciją išgarsino ir pasaulyje.

Ar neatsilieps visa tai, tik nepalyginti stipresniu, Lietuvos prispaudimu?

Visiškai galimas dalykas.

Tačiau grėsminga tyła, virš Lietuvos pakibusi „Lietuvos reikalui“ iškilus į pasaulio plotmę, buvo gerokai apmalšinta 1970 m. gruodžio sukilimu Lenkijoje. Lenkijos įvykiai dar nepasibaigė ir nežinia kuo baigsis, tačiau jie nukreipė tarybinės vyriausybės dėmesį nuo Lietuvos.

Dar daugiau – į Lietuvą ėmė byrėti ordinais teatrams, įmonėms už „aukštus gamybinius rodiklius“, kaip byrėjo Lietuvos veikėjams prieš revoliuciją amžiaus pradžioje.

Ir dar vienas įvykis kol kas atitraukė dėmesį nuo Lietuvos – tai pasirengimas TSKP XXIV suvažiavimui. Jo atidėliojimas rodo, kad rūpesčių imperijos vadams gana ir be Lietuvos.

Tačiau, kalbant „senų revoliucionierių“ žodžiais, niekas neužmiršta ir niekas neužmiršo.

Neužmiršo niekas ir Lietuvos, kaip ir Lietuva nieko neužmiršo.

1971 metų pradžioje ji tyliai rengėsi naujam ideologiniam klimatui, kuris turi įsivyrėti po suvažiavimo: spaudoje vis garsiau reiškiasi stalinistiniai elementai, profesorius vadinami nemarksistais, pamažu puldami literatus, meno įstaigose užsakinėjami „teminiai paveikslai“ ir „idėjiški kūriniai“.

Dar labai gyvas per praėjusius penkiolikai metų įgytas pagreitis, bet jaučiama, kaip visi įsitempia ir pasirengia.

Lietuvoje dabar tyła kaip prieš audrą. Mažųjų stalinistų balsai skamba kaip kregždžių klykavimas juodame debesyje. Kuo tas juodasis debesis prabils ir kas kartu su juo užgrius ant Lietuvos – kol kas neaišku.

Aišku tik viena: 1970 metai buvo paskutiniai atlydžio metai.

Prasideda naujas speigmetis.

*Spausdinama iš 1971 m. rankraščio.
Lietuvos centrinis valstybės archyvas,
f. 1801, ap. 2, b. 398*

**[KALBA VILNIAUS MIESTO 2-AJAME APYLINKĖS TEISME
2012 M. GEGUŽĖS 7 D.]**

Gerbiamasis Teisme!

Ką pasakė mano bičiuliai ir mūsų gerbiamas advokatas, norėčiau papildyti pora pastabų ir akcentuoti štai ką.

Pirma. Ko buvo pareikalauta iš mūsų, mitingo rengėjų, po to, kai pirminis leidimas mitingui buvo atšauktas, nebuvo galima įvykdyti jokių būdu, iš principo. Vadinasi, egzistuojančia teise buvo pasinaudota vadovaujantis bloga valia, piktybiškai. Po to sąlygos rengti mitingą siaurintos dar du kartus. Piktavališkas manipuliavimas įstatymais su aiškiu politiniu tikslu yra nusikalstama veika, todėl esu įsitikinęs, kad vietoj mūsų čia turėtų stovėti tie policijos ir savivaldybės pareigūnai, kurie kaip įmanydami kliudė mums surengti mitingą už teisingumą Lietuvoje mūsų Nepriklausomybės aikštėje.

Antra. Kai įstatymais manipuliuoja bloga valia, ji iš principo tampa piliečių teisių ir laisvių ribojimu, kuriuo manipulatoriai dažniausiai siekia politinės naudos.

Tačiau kai bloga valia keičia pačius įstatymus, ji paprastai nusitaiko į pačius demokratijos pamatus.

Taip ir buvo pasielgta po atmintinųjų sausio įvykių prie Seimo, kai policija prieš demonstrantus panaudojo šaunamuosius ginklus, o Seimas skubiai pataisė Susirinkimų įstatymą, apribodamas mitingų erdvę Nepriklausomybės aikštėje 75 metrų nuo Seimo pastato, kuriuos nužymi didelius pinigus kainuojančiomis surenkamomis metalinėmis tvorelėmis.

Susirinkimų įstatymo antidemokratinės pataisos netaikomos švenčių rengėjams, tik mitingų organizatoriams.

Pirmasis Vilniaus universiteto rektorius prof. Petras Skarga XVI amžiuje sakė: „Blogas įstatymas baisesnis už žiauriausią tironą.“

Ar neatrodo, gerbiamasis Teisme, kad iš demokratijos Lietuvoje kažkas juokiasi labai pikta?

Tačiau jeigu bus nuspręsta, kad mitingo rengėjai prasižengė, elgsiuosi kaip Lietuvos Respublikai lojalus ir ištikimas pilietis.

Dėkoju.

*Spausdinama iš 2012 m. gegužės 5 d. rankraščio.
Lietuvos centrinis valstybės archyvas,
f. 1801, ap. 2, b. 527*

Kirilo Čachovskio nuotrauka. Delfi

MĄSTYMAI

KULTŪRA KAIP ARGUMENTAS
VALSTYBĖS NEPRIKLAUSOMYBEI

*Skaitytojams siūlome keletą 1960 metais Čikagoje įsteigto „Į laisvę“ fondo lietuviškai kultūrai ugdyti studijų savaitgalio, surengto 1991 m. vasario 23 d. Vilniuje, pranešimų. Tai pirmasis atkūrus nepriklausomybę Lietuvoje surengtas studijų savaitgalis, jo tema – kultūra kaip argumentas valstybės nepriklausomybei. Plačiau žinomos „Į laisvę“ fondo kasmetinės studijos „Dainavos“ stovykloje JAV ir Europos lietuviškų studijų savaitė, kasmet rengiama įvairiose Senojo kontinento vietose.**

LIUDAS DAMBRAUSKAS

IŽANGINIS ŽODIS

Prisipažįstu, kad man nejauku, bet kartu ir malonu šį pirmą mūsų susitelkimą pradėti. Manau, kad lai bus graži didelio tautinės kultūros ugdymo darbo pradžia. Šio renginio iniciatyvos ėmėsi „Į laisvę“ fondo filialas Lietuvoje.

Galbūt kai kam iš čia esančių ir pirmą sykį girdimas šis pavadinimas. „Į laisvę“ fondas lietuviškai kultūrai ugdyti buvo įkurtas 1960 m. Čikagoje.

Jau pats pavadinimas nusako aiškų tos organizacijos tikslą – per tautinę kultūrą į tautos laisvę. Šis fondas, susikūręs išeivijoje, jos lėšomis leido lietuviškas knygas, spaudą, organizavo kultūrinius susitikimus, minėjimus, konferencijas. Jis stengėsi ne tik palaikyti tvirtą išeivijos lietuvių dvasią, bet, kiek leido to meto politinės sąlygos, siekė žadinti ir pavergtoji Lietuvos teritorijoje tautinę kultūrą, stiprino mus dvasiškai.

Pasikeitus politinei situacijai, „Į laisvę“ fondas išplėtė savo veiklą ir pavergtoji Lietuvoje. 1990 m. rugpjūčio 6 d. buvo paskirtas Lietuvai įgaliotinis, o spalio 24 d. įsteigtas ir fondo filialas, kuris įregistruotas pas mus gruodžio 10 dieną.

Filialo tikslas – padėti lietuvišką kultūrą ugdyti, pirmiausia, sakyčiau, atkurti tai, ko netekome per bolševikmetį.

Taip jau Dievo buvo lemta, kad naujoji mūsų karta išaugo tuo metu, kai buvo vykdomas ne tik fizinis, bet ir dvasinis tautos genocidas. Visuomenė degradavo tiek profesiskai, tiek ir galvojimu.

Tokiomis sąlygomis nenustoti intelektualiai domėtis tautinės kultūros problemomis buvo ne tik sunku, bet ir rizikinga. Užtat ir atsirado rezistencija, kuri siekė ne vien savyje, bet ir visoje pavergtoji visuomenėje išsaugoti tautinį sąmoningumą, intelektualinį brandumą ir laisvą mąstyseną.

Nagrinėjant rezistencijos įtaką dvasinės ir tautinės sąmonės ugdymui, manau, reikėtų ją skirstyti į aktyviąją (radikalią) ir pasyviąją. Aktyvioji siekė įvairiais pagrindžiais leidiniais demaskuoti primetamos ideologijos žalą ir formuoti visuomenėje būsimo valstybingumo sampratą, o pasyvioji stengėsi neutralizuoti žalą, kurią jaunai kartai darė mokykla bei bolševikinės organizacijos. Manau, kad pasyvioji rezistencija ir sukrovė tą moralinį tautinį bei politinį kapitalą, kuriuo šiandien tauta kuria savo ateitį.

* Tekstų kalba netaisyta. – Red.

Kiek mes sugebėsime išsilaikyti iš *Homo sovieticus* mąstysenos, tiek mes tapsime laisvi – demokratiški. Tačiau tas procesas yra ilgas ir sudėtingas.

Ilgas, nes demokratija reikalauja aukštos dvasinės kultūros, o ji pasiekama tik kruopštaus auklėjimo dėka. Be to, priklausys, kiek valstybė remis kultūrą ir skirs dėmesio patiems kultūros nešėjams auklėti. Tiesa, kai kas jau šiandieną bando įžvelgti didelį dvasinės kultūros pažangos šuolį. Bijau, kad tai nebūtų laikina euforija, sukelta lozunginio patriotizmo ir antikomunistinės isterijos. Žinoma, ji praeis, bet tos euforijos veikiamas formuojasi naujas žmogus, kurį galima būtų pavadinti *Homo hybridicus* – iš įvaizdžio lyg ir protaujantis, tačiau turintis pačius būdingiausius sovietinio žmogaus bruožus. Būtų tautos tragedija, jeigu šis žmogus lemtų mūsų valstybingumą, mūsų ateitį.

Neprieštarauju, kad šie samprotavimai kvepia politika. Bet prof. Stasys Šalkauskis sako: „Politika (esanti) viena, labai reikšminga kultūrinio gyvenimo apraiška. Senam kultūringam pasauliui susirgus, barbarai braunasi kaip tik į politinę gyvenimo sritį, kad politinės valdžios priemonėmis galėtų realizuoti savo destruktivinės prievartos darbą.“

Pradėdami šį studijų savaitgalį, pirmiausia norėtume, kad tokie susibūrimai būtų ne atsitiktiniai, o taptų gražia tradicija, kaip kad būdavo anais laikais Kaune pas prel. Česnį, kur rinkdavosi Naujosios Romuvos bičiuliai. Būtų naudinga, kad tokie renginiai neapsiribotų vien tik Vilniumi.

Man regis, ypač šiandieną pasidalyti mintimis yra apie ką. Svarbu, kad tokie susitikimai būtų nuoširdūs, tolerantiški – netaptų valdiški, kad mes nenuklystume į filosofinių sąvokų padanges, į abstrakcijas, nutoldami nuo kultūrinio ir politinio gyvenimo realybių.

MINDAUGAS BLOZNELIS

KULTŪRA IR REZISTENCIJA

Rezistencija prasidėjo ne 1944, ne 1940 metais. Rezistencija reiškėsi sukilimais, knygnešiais. Kiekviena karta įdėjo savo indėlį.

Kai Lietuva 1943 metais pasipriešino galingai vokiečių karo mašinai ir taip atsidūrė tarp totalitarinių valstybių girnų, nejučiomis kilo klausimas – kaip šimtmečiais išsilaikė tautos, neturinčios savo valstybės nei savo teritorijos, kas palaikė jų tautinį savitumą?

Izraelio žmonės neteko savo gimtojo krašto dar Vespasiano laikais. Armėnų pabėgėliai turbūt pasirodė užkariavus Armėniją islamui ir yra armėnai ir šiandien.

Kas palaikė tuos kartais privilegijuojamus, o dažniau – persekiojamus žmones amžių bėgyje?

Pirmiausia, tokioms tautoms būdinga transcendentinė perspektyva, kuri greta buities iškelia ir amžinybės projekcijoje rikiuojamus uždavinius. Tada svarbiausiu tampa ne materialūs ar fiziologiniai poreikiai, o kūrybinis dvasios reiškimasis, kurį vadiname kultūra. Tokia nuostata neįmanoma be vidinio nepriklausomumo nuo biologinių ir visuomeninių instinktų. Kai toks nepriklausomumas tampa sąmoningu savęs valdymu vadovaujantis pasirinkta dvasinių vertybių sistema, mes turime etinės kultūros pasisėkimą. Lygiai kaip žmogaus sukurta estetiškė vertybė, taip ir jų vertinimo sistema yra estetiškė kultūros vaisius.

Kalba, genetinės savybės, istorija, tradicinė tautai etika ir estetika formuoja tą tautai būdingą individualybę, kuri, praturtindama pasaulio kultūros lobyną, tampa vienu

svarbiausiu tautos egzistencijos tikslų, o drauge yra vienas svarbiausių tautinį identitetą palaikančių veiksnių.

Kūrybinį žmogaus dvasios reiškimąsi galima palyginti su koralų augimu. Kultūra – tai tos klinties struktūros, kurios lieka biologiškai sunykus ląstelėi.

Ir atskiras individas, ir tauta formuojasi ir vystosi tam tikroje terpėje, kurią lemia ir aplinkos sąlygos, ir įvairūs elgsenos stereotipai bei normos, pasireiškiančios tradicijų pavidalu. Kultūros raida – kūrybos procesas. Tradicija – tai užfiksuotas kultūros etapas, kuriame atsispindi kūrybinio proceso rezultatai.

Iliustracijai galime pažvelgti į daugelio lietuviškų (beje, ne vien lietuviškų) šeimų elgsenos normas. Kažkada jų savitarpio santykius šeimoje, etines normas formavo krikščioniškas gyvenimo būdas ir iš to išplaukiantys nuostatai. Daugelis šiandien praktiškai jau nėra krikščionys, tačiau elgsenoje dažnai vadovaujasi krikščionišku gyvenimo būdu sukurtomis tradicijomis. Tradicijas sukūrusių veiksnių žmonės nesuvokia, tačiau kaip normą vartoja.

Pradinėje sąmonėjimo pakopoje tautinę kultūrą žmonės suvokia per tradicijas, kurios, beje, gali kisti keičiantis gamtinėms, ūkinėms ar politinėms sąlygoms ir vis dėlto išlikti specifiškai tautinės, kai tauta gyva ir kūrybinga. Plėtojantis jos kultūrai formuojasi naujos tradicijos.

Ruošiantis ilgalaikiai rezistencijai jau 1943 metais ryškėjo elgsenos kryptys – konformistinis realizmas ir kompromisinė rezistencija.

Jau tada buvo manoma, kad esamomis sąlygomis svarbiausia – mūsų rezistencija, tai suvokiant kaip kūrybingų ir aukštos dvasinės potencijos žmonių rengimą tautinei kultūrai kurti ir plėtoti. Tada buvo manoma, kad būtent katalikiška mąstysena nuosekliausiai ugdo žmoguje tą vidinį apsisprendimą, kuris įgalina žmogų sąmoningai rinktis, kreipti save amžinųjų vertybių, taip pat ir tautinei kultūrai kūrimui.

Ypač ryškiai tai pajutome 1945 metais, kai imta lietuvius planingai naikinti. Okupantui esant jėga kur kas stipresniam ir nesaistant savo veiksmų jokiais tarptautinėmis normomis, veiksmingiausiu uždaviniu buvo išlaikyti lietuvišką dvasinę kultūrą. Būtina buvo ugdyti poreikį tautinei kultūrai saugoti ir palaikyti naujomis sąlygomis.

Vyko pasipriešinimas miške, ir neatsiejama nuo to buvo kūrybinė veikla – įprasminti nemigo naktis ir kraują. Prasidėjo trėmimai – ir tremtyje reikėjo ypatingų pastangų išlikti lietuviais, palaikyti bei kurti naujas tautinės kultūros formas, ir čia dvasinė kūryba tapo naujomis tradicijomis, tautinį savitumą palaikančia jėga.

Tremtis ir lageriai – tokia buvo Lietuvos ateitis, bent artimiausiais dešimtmečiais. Reikėjo dvasiškai atsparių žmonių, kurie sąmoningai kreiptų kitus žmogiškai, lietuviškai elgsenai, atsispirtų nužmoginimui. Lageriuose atsidūrė aktyviausi pasipriešinimo dalyviai, bet ne visi sugebėjo atsilaikyti. Lageriai buvo kuriami fiziniam ir moraliniam naikinimui. Kaip tik čia itin ryški buvo dvasinės potencijos, lietuviškos kultūros svarba.

Koks išeis iš lagerio žmogus – palaužtas mankurtas ar užgrūdintas ir pasiruošęs tolesnei rezistencijai kovotojas, lėmė kūrybinė dvasios raida. Juk daugelį ir lageryje formavo nuolatinės tiesos ir gyvenimo prasmės paieškos, tolesnės pasipriešinimo strategijos ir taktikos svarstymai.

Po lagerio daugumai teko likti svetimame krašte, dažnai nuošaliose vietose. Ir čia pirmas pasipriešinimo uždavinys – išlaikyti save lietuviais. Tam reikėjo pasiekti tokią būklę, kad lietuviškumu galėtum didžiuotis, kad lietuviu būti būtų garbinga. Bent Kolymoje lietuviai įgijo tą statusą, sukūrė savas Kolymos lietuvių tradicijas, kur lietuviškos bendruomenės tapo savotiškomis pirmųjų krikščionių tradicijas primenančiomis komunomis, bendravimo kultūra pranokusiomis nepriklausomos Lietuvos laikus. Mano giliu įsitikinimu ir patirtimi, tik sąmoningas kultūros raidos procesas tautą daro atsparią patiriant net ir

sunkiausius išbandymus. Tauta tol bus gyva, kol ji reikšis kūrybinga dvasia, kol ji gyvens transcendentine perspektyva.

Reikėtų čia paminėti vieną svarbų kultūros laimėjimą pačiomis sunkiausiomis lagerio sąlygomis. 1951 metais grupė lietuvių Vanino įlankoje laukė transporto į Kolymą – pačią beviltiškiausią vietą. Mokytoja Dirsytė, norėdama paguosti mergaites, ėmėsi su jomis įvairiapusės kūrybos, taip pat kurti maldaknygę. Ta ranka rašyta maldaknygė buvo pabaigta jau Berlogo speclageryje, Kolymoje.

Taigi šita ypatingai sunkiomis sąlygomis rašyta maldaknygė tapo labiausiai pasaulyje pasklidusia lietuviška knyga – išversta į 20 kalbų, ji pasiekė patį didžiausią lietuviškos knygos tiražą, tapo akivaizdžiu mūsų tautos kovų ir dvasios liudijimu visam pasauliui. Ne Čiurlionis, ne Donelaitis, ne Baltrušaitis – o lageryje sukurta maldaknygė. Pamąstykime apie tai.

Baigdamas norėčiau pasakyti, kad ekstremaliomis sąlygomis pulsavusi kūrybinė potenciala išblėso normalesnės buities aplinkybėmis, sumažėjus išorinei prievartai. Pavojinga jos netekti iškėlus trispalves, pavojinga ją pakeisti masinių renginių ritualu. Lygiai kaip ir nuoseklias pastangas – proginiais šūkiais. Liūdna būtų tapti vertelgų tauta, o ne krikščioniškos kultūros forpostu.

KORNELIJUS PLATELIS

KULTŪRINIS VEIKSMAS TEIGIA LAISVĘ

Žmogaus laisvė ir jo valstybės nepriklausomybė yra savime suprantami dalykai. Kultūra argumentuoja kai ką daugiau už valstybės nepriklausomybę, t. y. pačią žmogaus būtį. Vadinas, valstybės nepriklausomybė nėra galutinis žmogaus kultūrinės veiklos tikslas, o greičiau natūrali būdinga tai veiklai sąlyga.

Mes žinome, kad žmogus savo dvasia gali būti laisvas bet kurioje valstybėje, o pastarosios nepriklausomumas ne visada būna išorinės individo laisvės garantas. Norint, kad vyriausybė būtų kultūringa, kad būtų sąlygos plėtoti kultūrai, reikia įtvirtinti individo laisvę, kuri jam iš prigimties priklauso pagal tos pačios kultūros formuojamą nuostatą. Kita vertus, žmogus, norėdamas sukultūrinti savo buvimą, pakeliui teigia laisvę ir savo valstybės nepriklausomybę.

/.../ Natūrali Europos valstybė tradiciškai būna susiklosčiusi tautos pagrindu, o tautą nuo kitų tautų skiria jo narių kultūrinė tapatybė: kalba, papročiai, tradicijos. (Apie tautinių mažumų teisę išsaugoti savo tapatybę kultūringoje valstybėje nekalbu, nes tai savime suprantami dalykai.) Stengiantis įtvirtinti valstybės nepriklausomybę, kaip dabar darome mes, žmonių kultūrinė tapatybė tampa labai, sakyčiau – net perdėtai, reikšminga. Ji visiems matomais būdais ideologiškai argumentuoja valstybės nepriklausomybę, todėl dauguma siekia politinių tikslų žmonių, kurie tautos kultūrinį savitumą stengiasi kuo labiau sureikšminti. Kai kas tame įžvelgia kultūrinio diktato galimybę ir bando juos kritikuoti. Ir jeigu tiek vieni, tiek kiti savo įsitikinimų neargumentuoja konkrečia kultūrine veikla, jų diskusija žadina tikrai tuščias aistras.

Kultūroje galima skirti du komponentus: struktūrą ir dvasią. Mes paveldime tiek etines, tiek dorovines, tiek intelektualines ar menines struktūras. Tai negyvoji kultūra, kuri galima tik kultūrinio veiksmo dėka. O kultūrinis veiksmas – tai tų negyvosios kultūros struktūrų išgyvenimas ir kūryba. Tik įsijausdami į apeigas, atpažindami, kas yra dora, suvokdami

idėjas ar išgyvendami meno kūrinį, mes atgaiviname negyvas struktūras, į savo tikrovę įnešame kultūrą. Tik atlikę šį pirmąjį veiksmą, galime užsiimti naujų struktūrų kūrimu.

Vadinasi, bet koks kultūrinis veiksmas pirmiausia yra asmeninis, vidinis. Nesvarbu, ar mes išgyvename ir vykdome apeigas, ar tvarkome savo kasdieninį elgesį ir veiklą, ar išgyvename ir kuriame iš pažiūros originalias intelektualines – menines – struktūras. Pastaruoju atveju aiškiau matyti, kad kūrybos ir išgyvenimo veiksmas yra vidinis, jo kokybė labiau paslepiama nuo pašalinių akių. Mūsų elgesys, veikla, apeigų vykdymas gali stokoti vidinio būtinumo, apie jų išgyvenimo ir kūrybos kokybę labiau esame linkę diskutuoti. Mes klausiamo: ar visada mūsų tautinių vertybių išgyvenimą ir kūrybą galime laikyti kultūriniu veiksmu? Ar kartais po išgyvenimo nesislepia instinktų prasiveržiami, o po kūryba – konjunktūrinis maivymasis? Kitaip sakant, ar veikdami mes teigiame kultūrą kaip dieviškos pasaulio tvarkos atspindį, ar teigiame save – iškreiptos, satanizuotos tvarkos asmenį.

Be abejo, atsakyti kiekvienas galėtų tik gerai ištyręs save, nors, norit tiksliai atsakyti, nepakanka sąžiningumo, reikia dar išmanymo ir įgudimo. Reikia tam tikro sąmoningumo, kuris leidžia regėti ne tik mus supantį pasaulį, bet ir save pačius tame pasaulyje. Kitaip sakant, reikia tam tikro požiūrio į save iš šalies, santykio su savo „aš“, savęs atsižadėjimo vardan to, ką laikome teisinga. Galų gale reikia įžvalgos, kuri leistų įvertinti, ar to, kas teisinga, mes nesąmoningai neišvedame iš to, kas mums naudinga, ko slapta geidžiame. Mums tenka gaudyti savo „aš“ kaip vagį, kol šis nustos meluoti ir stos į doros kelią. Beje, tai ne toks jau lengvas ir nepavojingas užsiėmimas.

Tikiu, kad kiekvieno žmogaus vidinio pasaulio sąranga yra taisyklinga, simetriška, sakykime – teocentrinė. Mūsų „aš“ joje stengiasi užimti centrinę vietą. Jis būna šios vietos vertas, kai mūsų psichika yra tobulos pusiausvyros. Tuomet mes aiškiausiai susivokiame esą neatsiejama pasaulio visumos dalis. Ir atvirkščiai – kuo mūsų psichikos pusiausvyra labiau pažeista, tuo mes labiau jaučiame savo atskirtumą, tuo mūsų „aš“ įgauna daugiau satanistinių bruožų. Tuomet veikdami nesuvokiame savo tikrųjų paskatų, neįstengiame blaiviai vertinti padėties, tikrais vardais vadinti dalykų. Kitaip sakant, mūsų veikla nebūna tokia sąmoninga, kad galėtų vadintis kultūrine. (Čia nė nekalbu apie kultūroje dalyvaujančius paprastus savanaudžius, garbėtroškas, tinginius.)

Kaip jau minėjau, valstybės nepriklausomybę argumentuoja tam tikra ideologija, kuri taip pat yra kultūros produktas. Vadinasi, jos struktūros irgi tesudaro tos argumentacijos regimybę, jeigu jų neužpildo kultūrinis veiksmas – išgyvenimas ir kūryba. Būtent iš mūsų vidinės esmės kylantis kultūrinis veiksmas, nes kitu atveju ideologija paprasčiausiai pavergia ja tikinčius žmones, paverčia juos savo įkaitais, jų nepriklausomą valstybę paverčia jiems nepriklausančia valstybe. Su bet kuria ideologija gali tapatintis nemažai gyventojų, bet jei šis jų veiksmas nekils iš vidinės pusiausvyros ir stokos laisvės, jis neargumentuos nepriklausomybės. Tai rodo nacional- ir internacional- socializmo valstybių istorija ir patvirtina šiandieninė Sovietų Sąjunga. Pastarojoje yra nemažai žmonių, kurie nuoširdžiai pritaria imperijos ideologijai. Tačiau jų tapatinimasis su ja remiasi ne teocentrinį žmogaus vidinį pasaulį atspindinčia pasaulio tvarkos vizija, o pašlijusį savo vertės pajutimą palaikančiu fizinės jėgos vaizdiniu. Toks susitapatinimas nesąmoningas (vykstantis užsąmonėje), todėl nediskutuotinas. Dažnai žmogus tokios ideologijos griebiasi kaip skęstantis šiaudo, nes jis iš tikrųjų skęsta paniekinimo, apsvaigimo, absurdo jūroje.

O kaip yra šiandien Lietuvoje? Mes neturime ideologijos kaip sistemos, tai greičiau tam tikrų kultūrinių idėjų visuma. Tačiau kai kurios dažnai kartojamos idėjos neišvengiamai pakimba virš mūsų galvų. Vieni žmonės jas laisvai išgyvena ir kuria, kiti su jomis aiškiai tapatinasi. Pirmieji žvelgia į jas iš šono, antrieji įsikimba į jas it erkės ir neretai mėgina įkristi „meilės idėjai“ ne tik niekuo dėtiems žmonėms, bet ir tų idėjų kūrėjams. Tačiau visa tai prasideda ir baigiasi kalbomis, į kurias neverta rimtai žiūrėti.

Apskritai, man regisi, viskas klostosi normaliai: nepageidautini procesai neišvengiamai vyksta, bet jie nėra grėsmingi. Kultūrinio diktato (nežinia, iš kieno pusės) baimė nepagrįsta, o kai kurių kultūros veikėjų kalbos apie gresiančią naują ideologinę cenzūrą yra paprasčiausia nesąmonė, jeigu ne dar blogiau. Žinoma, kitaip viskas atrodo, jei už kultūrinę veiklą žmogus tikisi didelių pinigų ir vešlių laurų. Bet ar įmanoma pinigais ir valdiška šlove užmokėti už vidinę žmogaus veiklą, už jo dvasios gyvybę, savikūrą, pokalbius su dievais? Ar ne priešingai – pats žmogus už galimybę tai daryti turi mokėti pasauliui savo kūriniais? Ar kas nors gali iš ko nors atimti kalbą, garsus, akmenį, dažus ir kiekvieną gyvenimo akimirką formuojančią valią? Suprantama, valstybės gali kiek skatinti kultūrinę veiklą, tačiau šio renginio programoje siūloma apie tai nekalbėti. O jei kartais mums patiems pritrūksta vidinių paskatų kūrybai ir dėmesio išgyvenimui, jokia valstybė mums neįstengs padėti. Žinoma, išskyrus komunistinę.

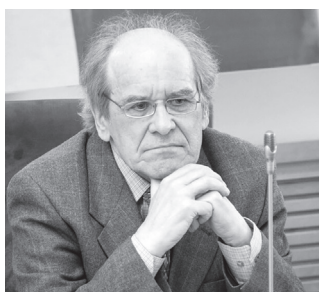
Nenoriu daugiau samprotauti apie veiklą šiame pasaulyje, juo labiau, kad apie tai jau nežinia prieš kiek amžių /.../ viską yra pasakęs Krišna. Man regis, „Bhagavadgytos“ išmintis ir šiandien praverčia tiek politikui, tiek atsiskyrėliui filosofui, tiek menininkui.

Visi suprantame, kad pasaulį, t. y. Lietuvą, reikia pakeisti, žinome, kad protingiausia būtų tai pradėti daryti nuo savęs. Bet kaip čia tuo užsiimsi, kai politika siūlo kur kas veiksmingesnių priemonių. Dabar ne vienas bandome veikti šioje srityje, kartais pasielgiame netinkamai ir už tai kaltiname pačią veiklos sritį. Bet juk politinė veikla susideda iš tų pačių kultūros struktūrų išgyvenimo ir kūrybos, tai mūsų kultūrinių veiksmų visuma. Ir kad ji būtų tokia, priklauso tik nuo mūsų, nes būdami laisvi, visada galime rinktis, net jeigu situacija nieko nesiūlo, kas atitiktų mūsų supratimą apie dorą.

Kiekvienas mūsų veiksmas turi būti susijęs su mūsų vietine esme, turi kilti iš jos, o ne iš karštligiško išorinių aplinkybių suvokimo. Tik toks veiksmas yra kultūrinis. O ką jis argumentuoja, ką teigia? Pirmiausia jis teigia laisvę rinktis: ar paveldėti ir perduoti kultūrą, ar nugyventi gyvenimą it svetimo sapno personažui, ar veikti, ar stebėti ir kritikuoti kitų veiklą, ar kurti, ar savo buvimu neigti visa, kas yra sukurta.

KRESCENCIJUS STOŠKUS

NUO TAUTOS KITIEMS IKI TAUTOS SAU

Tauta neatsiranda išsyk kokiu užbaigtu pavidalu. Ji neužgimsta su viskuo, kaip gamtos organizmai. Tauta sukuria save. Pirmą, ji tai padaro kurdama savo kultūrą kaip savo gyvenimo būdą. Antra, ji sąmoningai save formuoja, ugdo savimonę, saviveiksmiškumą, kūrybines pajėgas. Kitaip sakant, išplėtoja kūrybą iki savikūros. Kai toji savikūra išauga iki politinio savarankiškumo, tauta įgyja pajėgumo gyventi sau.

Vadinasi, tautos kultūra yra jos tikroji būtis. Kokia kultūra, tokia ir jos (t. y. tautos) būtis. Šiandien man rūpi aptarti dvi tos būties formas: būtį kitiems ir būtį sau bei perėjimą iš pirmosios į antrąją. Lietuvių tautos dramatiškumą sudaro tai, kad ilgus amžius, ji buvo priversta egzistuoti kitiems. Pastarieji dešimtmečiai tik pratęsė ir pagilino tą seną savo pačios susvetiminimo dramą. Mes galėjome gyventi sau tik tiek, kiek mūsų gyvenimas buvo reikalingas kitiems. Statėme fabrikus, kurių labiausiai reikėjo ne mums, o kitiems. Gyvenome miestuose ir namuose, į kuriuos neturėjome jokių teisių. Gaminome kino filmus ir leidome knygas, kuriuos aprobuodavo kiti pagal savo poreikius ir interesus. Buvome mokomi tautų susiliejiimo doktrinos, kuri motyvavo ir pateisino kitiems reikalingą kultūros skirtumą naikinimą. Buvome verčiami

klaudyti valdžios ir net girti ją, nors tai buvo kitų reikalams tvarkyti sukurta valdžia. Trumpiau tariant, buvome priversti gyventi svetimą gyvenimo būdą, kurti kultūrą, pritaikytą kitų poreikiams ir kitų charakteriui. Buvome jų daiktai, įrankiai. Toks gyvenimas ne tik slėgė. Jis darėsi vis beprasmiškesnis. Daugybė žmonių palūžo (dvasiškai, morališkai, fiziškai). Stipresnieji įvairiausiais būdais spyriojosi, priešinosi, reiškė tautos troškimą gyventi sau. Tas priešinimasis negalėjo būti legalus, atvirai reiškiamas. Dar ne visai užgimęs, jis būdavo sunaikinamas kaip nacionalizmo recidyvas, tačiau skleidėsi, šakojosi moraline opozicija, nepritarimu, dviprasmiškumais, užuominomis, abstraktybėmis, apolitiškumu, neutralių temų pasirinkimu, profesiniu užsidarymu ir daugybe kitų būdų. Vieni labiau linko į ezopinę kalbą, kiti atkakliai ieškojo oficialiai pripažintų autoritetų, kurių darbų citatomis teko remti kiekvieną nestandartišką, juo labiau originalią mintį. Dogmatinis marksizmas sukūrė autoritarišką citatinį mąstymą, ir tas mąstymo apvalkalas buvo naudojamas pavojingiausių dogmų kritikai ir neigimui. Tikras Marksas daug kam padėjo grumtis su marksistais, o jo teorija – su jo paties utopija ir praktine ideologija. Istorijos tyrinėtojai senų laikų galvosenos ir politinių veiksmų kritiką vertė netiesiogine tarybinio totalitarizmo kritika. O gerai kvalifikuoti lituanistai (kalbininkai, literatai, etnografai, istorikai, folkloristai) jau vien savo profesine veikla (kultūros vertybių rinkimu, kaupimu, saugojimu, tyrinėjimu, platinimu ir pan.) priešinosi imperijos asimiliaciniams tikslams.

Šitoks pusiau legalus, netiesiogiai reiškiamas, o kartais visai pasyvus kultūrinis priešinimasis, kurio ėmėsi tauta, praradusi galimybę gyventi sau, turėjo lemiamos reikšmės jos išlikimui. Politinės ir fizinės rezistencijos reiškiniai buvo trumpalaikiai, sporadiški, izoliuoti, greitai nuslopinami. Kultūrinis priešinimasis – daug masiškesnis, visapusiškesnis, pastovesnis. Tiksliau sakant, jis niekada nebuvo įveiktas. Žinoma, jis negalėjo suteikti tautai savarankiškumo, bet išsaugojo jos kūrybinį pajėgumą. Negalėdama gyventi sau, tauta išgyveno savyje ir net sukaupe potencialą atgimti. Kultūrinio pasipriešinimo tendencijos reiškėsi beveik visuose visuomenės sluoksniuose. Kartais jas palaikydavo ir aukšti pareigūnai, vengę aklaui vykdyti Centro nurodymus, vilkinę Lietuvai pragaištingų sprendimų įgyvendinimą, „nepastebėdami“, kaip pavaldiniai apeina drakoniškus kultūrinės veiklos apribojimus. Oficialiai kultūrai priešinosi ir tie žmonės, kurie iš viso pasitraukė iš viešo gyvenimo ir užsidarė į savo privatų pasaulį, saugodami savo orumą. Tačiau didžiausios reikšmės tautos kūrybiniam pajėgumui išsaugoti turėjo ne jie, o tie, kurie kiekvienu žodžiu rizikuodami ėjo lyg skustuvo ašmenimis: gynė žmogiškumą, asmens ir tautos neprilygstamą vertę, ugdė mąstymo kultūrą, puoselėjo tautos tradicijas, palaikė tautinę savimone, skatino kūrybos laisvę ir t. t. Jie darė formalius kompromisus, kad galėtų priešintis politinei konjunktūrai, žmogaus sudaiktinimui, kultūros paveldo naikinimui, kad totalinės prievartos sąlygomis būtų išsaugoti svarbiausi padarumo ir saviveiksmiškumo principai, tautos dvasinės galios. Kas mes būtume buvę šiandien, jei nebūtų buvę į ką atsiremti, į ką pasižiūrėti, kuo pasekti tais sunkiausiais laikais? Kaip mes būtume ištvėrę, jei nebūtume turėję V. Mykolaičio-Putino, A. Vienuolio, Just. Marcinkevičiaus, J. Lebedžio, V. Zaborskaitės, M. Lukšienės, V. Kubiliaus, I. Kostkevičiūtės, J. Balčikonio, V. Sezemano, E. Meškausko, K. Rickevičiūtės, A. Gudaičio, L. Truikio, J. Miltinio? Lengva dabar būti šių didelių žmonių teisėjais tiems, kurie tais sunkiais laikais dar buvo savo motinų iščiose arba nuolankiai tylėjo, parodydami drąsą tik ten, kur niekas nemato ir negirdi. Ne jiems žinoti, kokią naštą ant savo pečių tie šviesūs inteligentai užsidėjo ir atkakliai nešė visą gyvenimą. Kiekvienas jų – savarankiškas kultūros židiny. Tai pirmiausia neleido nutrūkti tautos kūrybinei tradicijai, užgesti jos savimonei, tai jie ugdė visuomenės atsparumą jos sudaiktinimui, stimuliuavo galias, būtinas tam, kad Lietuva vėl taptų savarankišku kultūros subjektu.

Tik tapusi savarankišku kultūros subjektu tauta ima gyventi sau. Tačiau kai gyvenimą sau tauta taip išugdo, kad savo kūrybos uždavinius iškelia iki civilizacijos uždavinių ir ima

juos savarankiškai spręsti, tada jos gyvenimas sau virsta gyvenimu visai žmonijai. Tauta, visai negyvenanti sau, negali gyventi ir kitiems kaip tauta. Šiuo atžvilgiu nepriklausomybės siekimas reikšmingas ne tik pačiai tautai, bet ir visai civilizacijai. Tik nepriklausomybė gali išsaugoti kultūrą kaip tautos tapatumo palaikymo sąlygą ir kaip unikalią gyvenimo patirtį visai žmonijai.

Taigi galima kalbėti apie dvejopą kultūros santykį su politine Lietuvos nepriklausomybe. Pirma, kultūra yra nepriklausomybės atkūrimo prielaida, antra – jos tikslas. Sunkiausiomis sąlygomis ugdydama ir išsaugodama savo kultūrą, visuomenė paruošė žmones politinės nepriklausomybės atkūrimui, o politinė nepriklausomybė būtina tam, kad padarytą tautą savarankiška savo kultūros kūrėja ir puoselėtoja, garantuojančia jos gyvenimą sau, kuris galėtų tapti ir gyvenimu kitiems.

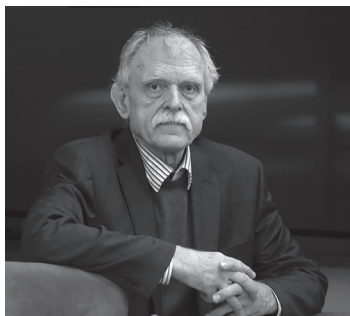
Žinoma, jeigu pabandysime išsiaiškinti kultūros santykį ne su politine nepriklausomybe apskritai, o su nepriklausomybės politika, teks iškelti dar du dalykus – kultūros panaudojimą nepriklausomybės politikai paremti ir nepriklausomybės politikos sukultūrinimą. Kaip kultūra galėtų paremti nepriklausomybės politiką? Pirmiausia, aišku, pati politizuodamasi. Tas procesas dabar vyksta ir jo nereikėtų bijoti. Kultūrai, t. y. jos kūrimo profesionalumui, jos vertinimo kriterijams gali pakenkti, ją suprimityvinti, padaryti melagingą, apgaulingą tik formalus, išoriškas, parodomasis, apsimestinis, fasadinis politizavimas. Kadangi toks pigus, banalus, deklaratyvus politizavimas visada sutraukia daug profanų, diletantų, lengvas banalių idėjų, simbolių, vertybių atpažįstamumas ima stelbti originalius, išradingus darbus, pradedami painioti jų vertinimo kriterijai. Šitoks pavojus tikrai yra. Bet tai ne politizavimo pavojus, politinės vertybės nėra niekingesnės už visas kitas, juo labiau mūsų tautai, šimtmečiais gynusiai nepriklausomybę. Jos tebeturi išliekamosios reikšmės.

Kad nepriklausomybės politika neapsiribotų tik valdžios nepriklausomybe, bet sukurtų visiems Lietuvos piliečiams būtinas nepriklausomybės (savarankiško gyvenimo ir savo sugebėjimų ugdymo, kiekvieno asmens vertės apsaugos ir pan.) sąlygas ir garantijas, ji privalo būti demokratiška, kultūringa, t. y. profesionali, teisinga, padori, išvalgi, atsakanti už savo sprendimus ir pan.

Taigi galima nurodyti ketveriopą nepriklausomybės arba tautos tapimo būtimi sau kultūrinę determinaciją: 1) kultūra išsaugo tautos tapatumą ir parengia jos savarankiškumo atkūrimo prielaidas; 2) kultūra yra nepriklausomybės kaip savarankiško tautos gyvenimo būdo tikslas; 3) kultūra pateisina, motyvuoja, paremia nepriklausomybę; 4) kultūra universalizuoja nepriklausomybę, padaro ją kiekvienam žmogui prieinamą.

VYTAUTAS RUBAVIČIUS

KULTŪROS POSŪKIS?

Negalėsiu atsakyti į šį klausimą. Tačiau svarbu ne tik atsakymai. Visi jaučiame kultūrą išgyvenant pokytį, tačiau kaip tą pokytį įvertinti, kaip pradėti apmąstyti pagrindines lūžio linijas? O gal lūžių dar nėra, gal tai kultūros sukimosi į Vakarus vidinės įtampos linijos, kurios tik vėliau išryškės, kurios tik vėliau sudarys kultūros kevalą, tačiau mes jau būsime kiti ir kiti kultūriniai horizontai bus jau pradėję įprasminti mūsų kasdieninę kūrybą?

Tarkime, jog šiuo metu mūsų kultūra sukasi į Vakarus. Tai rodo ekonominių ir kultūrinių ryšių su išsivysčiusiomis Vakarų valstybėmis plėtojimąsi. Tačiau kita vertus, nelabai galvojame, kokiais savos kultūros čiuptuvais įprasminsime ir

įteisinsime šį posūkį. Kol kas galime tik patvirtinti liūdną faktą, jog neturime nei vidaus, nei užsienio kultūros politikos metmenų. Gal dar ir negalime turėti, tačiau būtina tuos metmenis kurti. O jų, matyt, nebus galima kurti, kol inteligentija neišgyvens to kultūros lūžio kaip asmeninės dramos ir kol ji nepajus būtinumo tą dramą sukonceptualinti. Juk jau dabar aišku, jog prasidėjus kultūrinei apykaitai su Vakarų šalimis keisis visa mūsų kultūros vertybių hierarchija, kultūros sferų vertybiniai santykiai. Vadinamosios socializmo vertybės jau subyrėjo, tačiau, mano galva, ir žmonių sąmonėje, ir kultūros sistemoje liko tam tikri tų vertybių sąveikos laukai (gal tiesiog tam tikri loginiai dariniai), sugebantys perimti naujas vertybes. Ir žiūri: atrodo, viskas nauja, o gyvenimas teka lyg ir po senovei.

Kai kalbame, jog sukamės į Vakarus, visiems savaime aišku, jog nusigręžiame nuo Rytų. Kas čia krinta į akis? Problemiška yra jau pati lietuvių ir rusų kultūrų sąveika. Juk iš esmės ta sąveika buvo nulemta abiejų kultūrų vartimo vadinamąja socialistine kultūra. Lietuvių ir rusų kultūros buvo „sujungtos“ tam, kad greičiau virstų tam tikru žmonių pavergimo, jų nukultūrinimo, nužmoginimo įrankiu. Lietuvių kultūros atžvilgiu tos sąveikos tikslas buvo sunaikinti esminius lietuvių kultūros sandus, kurie siejo ją su Vakarų pasauliu, kurie palaikė tautinę egzistenciją ir valstybės nepriklausomybės idėją. Kultūrų sąveikai būtini laisvi kultūros subjektai, galintys užmegzti dialogą. Vadinamojo socializmo sąlygomis ta sąveika buvo laikomas (ir verčiamas laikyti) politinis = ideologinis ritualas – „naujo tarybinio žmogaus“ kūrimas. Tarybinis žmogus ir turėjo kaip kultūrinį procesą įtvirtinti nužmoginantį politinės santvarkos mechanizmą. Buvo sudaryta tam tikra įvairių lygių, institucinių santykių sistema, kuri atliko ir kai kurias kultūrines funkcijas. Pateiksiu vieną pavyzdį, padėjusį mums išlaikyti tikros kultūros nuovoką, – tarpbibliotekinį abonementą.

Mano manymu, šiuolaikinei lietuvių kultūrai gyvybiškai svarbūs buvo ir yra mūsų didžiųjų bibliotekų santykiai su INION (*Institut naučnoj informaciji po obščestvennym naukam*), V. Lenino, užsienio literatūros bibliotekomis. INION teikė pačią naujausią filosofinę, etnologinę, kultūrologinę, psichologinę, kalbotyrinę literatūrą. Šiuo metu Vilniuje yra daug žmonių, kurie neakivaizdžiai pažįstami: skaitydavo Mokslų akademijos bibliotekoje, Vilniaus universiteto profesorių skaitykloje ar kitur vieni kitų užsakytas knygas. Ir kartais jau net į biblioteką būdavo einama norint peržvelgti kitiems atsiųstas knygas. O kiek jų po to buvo mikrofilmuota ir liko mūsų bibliotekose! INION leidžiamus katalogus kartais skaitydavai kaip kokį intelektualinį detektyvą: iš pradžių iš knygų pavadinimų ryškėjo Europos filosofinio horizonto pokyčiai, Europos pokario filosofinės minties įtampų laukas, hermeneutikos bei mokslo filosofijos plitimas. Šepiro–Vorfo idėjų išivyravimas etnologijoje, kinų, japonų, indų kultūros temų bei kai kurių vertybių įsitvirtinimas Vakarų kultūroje, Tibeto raštų blykstelėjimai įvairiose pasaulio vietose ir t. t. Visi tie kultūros lobiai praktiškai buvo ranka pasiekiami: užsakymai ir atsakymai ateidavo veltui per mėnesį du.

Šiuo metu su INION bendrauti darosi vis sunkiau. O ir kam jiems vargti, jei galima rasti keletą neatremiamų ideologinių pasiteisinimų arba apeliuoti į kokios nors knygos dingimo siunčiant faktą.

Šį pavyzdį pateikiau norėdamas paryškinti mintį, kad pasitelkus tokius ryšius mums reikėtų pradėti ugdyti santykius su rusų kultūra. Tikruosius santykius, įtvirtinančius abi kultūras turtinančio dialogo esme. Mes tik dabar turime galimybę išsižiūrėti į rusų kultūrą. Beje, rusų kultūra šiuo metu bando pati pamatyti savo tikrąjį veidą. Šis procesas aktualus ir mums, ypač dėl vienos priežasties – juk rusų kultūroje susiformavo tas nukultūrinantis, nužmoginantis pavergimo būdas, kuris jėga buvo platinimas pasaulyje.

Žvelgiant be išankstinio priešiško yra aišku, jog rusų kultūroje glūdi didelis dvasingumo, religinio ir intelektualinio pasišventimo, meninės kūrybos, galiausiai istorinio palikimo potencialas. Rusų kultūra potencialiai yra viena pasaulinių kultūrų, ir jau vien politiškai mums lemta su ja sugyventi. Kol kas sugyvenome *Homo sovieticus*, tačiau šiuo

metu randasi lygiaverčio bendravimo galimybės, tik nereikėtų ideologinių socializmo akinių skubėti pakeisti patriotiniais, turėtume stengtis sąmoningai įtvirtinti ir puoselėti tuos ryšius, kur greičiausiai nubyra ideologinis tinkas, ir svarbiausia – nesuideologinti tų, kurie buvo atlaikę socialistinės ideologijos procesą. Matyt, vertėtų iškelti apmąstymų temą „Lietuva tarp Rytų ir Vakarų“, prisimenant prieškario diskusiją ir jos rezultatus.

Prievartinis lietuvių kultūros naikinimas vertė priešintis. Susiformavo savotiška išlikimo, išsilaisvinimo ideologija. Buvo stengiamasi išlaikyti kalbą, įvairiais būdais plėtoti meninės kūrybos įvairovę, nepaisant sąmoningo paviršutinio jos suideologinimo tam, „kad praeitų“. Dėl to šiuo metu, mano manymu, kultūra ne tiek „sukasi“, kiek yra kuriami sunaikinti ar apnaikinti gyvybiškai svarbūs vidiniai sisteminiai ryšiai, tam tikras vertybinis branduolys. Pavyzdys čia yra krikščioniškojo pasaulėvaizdžio įsitvirtinimas, emigrantų kūrybos įsiliejimas. Suprantama, vidiniams ryšiams kuriantis, pritraukiami ir tam tikri išoriniai. Tačiau norėčiau pabrėžti, jog kultūra ruošiasi pokalbiui ne kur nors sukdamasi, o geriau, sąmoningiau įsiklausydama į tai, kas jai prigimta, kas natūraliai skleidžiasi gimtojoje kalboje, kas formuoja tautos sielą ir sykiu pasaulėvaizdį.

Užmegzdami ir įtvirtindami kultūrinius santykius turime galvoti ir apie tai, ką mūsų kultūra nori ir turi pasakyti kitoms. Juk net ir iš pirmo žvilgsnio aišku, kad normaliai bendraujant vienokia būtų pokalbio su rusų kultūra tema ir visai kitos – kalbantis su Vakarais. Pirmiausia reikėtų suvokti patį impulso, verčiančio mus prabilti kitiems, pobūdį. Šiuo metu tas impulsas rodosi savo politiniu aspektu: būtina visais būdais išeiti į pasaulio viešumą, kad būtų matoma mūsų padėtis, kad visi gerai įsisąmonintų pagrindinį mūsų tikslą – atkurti nepriklausomą valstybę ir ugdyti demokratinį visuomeninį gyvenimą, kad visi galėtų stebėti, ką mes darome ir kas mums daroma. Tačiau kol kas sunkiai įžiūrimas kultūrinis šio proceso matmuo. Bendriausia prasme mes turime savo kalbą, kurioje slūgso istorinės patirties suformuotas pasaulio ir žmogaus suvokimo būdas, ir savo mentalitetą. Mūsų kultūros sąsąmonėje – didžiulės valstybės žlugimas, nutautėjimas, atgimimas, genocidas, atgimimas ir į amžių glūdumas suleidusi šaknis kalba. Tačiau reikalingas stiprus kultūrinis postūmis – suvokti, kaip mes buvojame čia, šioje žemėje.

Kitas klausimas – kam sakoma. Juk Vakarų Europa kultūros požiūriu vis dėlto nėra vienalytė. Skandinavijos šalys, anglosaksai, romaniškasis pasaulis. Čia turiu galvoje ne atskiras tautų kultūras, o tam tikro kultūrinio bendrumo istoriškai susiformavusius arealus. Vienaip mes aktualūs Skandinavijai, kitaip – anglosaksams. Skandinavijos šalims svarbi yra tautinio ir kultūrinio tapatumo išlaikymo problema priešinant didžiosioms Vakarų pasaulio kultūroms, nuindividualinančiam jų poveikiui. Mūsų patarimas jiems – ir egzotika (o mes – kaimynai), ir atsparumo išorėmis jėgoms pavyzdys. Aiškus ir politinis aspektas: palaikydamos tris mūsų respublikas, Skandinavijos ir kitos mažos šalys labiau matomos Europos politinėje arenoje. Šiuo metu jaučiamas kultūrinio bendravimo koncepcijų, projektų, programų poreikis.

Baigdamas norėčiau nukrypti nuo temos. Susivokdami kultūros visumoje, kiekvienas turime galvoje ir vienokią ar kitokią kultūros veikėjų sąsajų konfigūraciją. Mano manymu, geriau galėsime nujauti ateities horizontą drįsdami įžiūrėti sąsajas ir skirtingumus nuo Simono Daukanto kultūroje plintančių Broniaus Radzevičiaus, Algio Uždavinio, Arvydo Šliogerio, Pauliaus Normanto ratilų. O gal po Daukanto pirmasis yra Uždavinio ratilas? Suprantama, galimi įvairūs dariniai, juk sąsajos priklauso nuo įžvelgiančio proto. Tačiau ta įžvalga nėra atsitiktinė – dvasinis postūmis susivokti veda link ontologinių išgyvenimų, žyminčių gyvenimo prasmės ieškojimų kelią.

PAMINĖJIMAI**KLAIPĖDOS SĄJŪDŽIO PIRMEIVIS**

Vasarą netekome žymaus sąjūdininko, Klaipėdos Sąjūdžio steigėjo ir organizatoriaus Dionyzo Varkalio (1934–2022). Prisiminimais apie Varkalį dalijasi bendražygis Vytautas Čepas ir jaunosios kartos istorikas Benas Volodzka.

VYTAUTAS ČEPAS**JIS BUVO TOKS**

Dabar, kai nuo anų nerimo ir įtampos kupinų dienų prabėgo daugiau nei trisdešimt metų, viskas atrodo kitaip. Naujoji karta sukūrė ir naują pasaulio matymą, ir naują moralę, ir naujus herojus. Pastarųjų daug, jie puošnūs, ciniški, agresyvūs, abejingi. Kai žiūriu į juos, prisimenu Dionyzą Varkalį – iki plaukų šaknelių klaipėdietį, visada dėl kažko susirūpinusį, visada skubantį, visada su nauja žinia lūpose ir tokį nepanašų į meilės sau kupinus naujųjų laikų herojus.

Negaliu sakyti, kad buvome draugai, greičiau – bendražygiai, du žmonės, kuriuos suvedė Sąjūdis, vėliau – bendras darbas Klaipėdos miesto taryboje, kurios pirmininku buvau penkerius metus, o Dionyzas visą tą laiką skalbė mano kailį. Skalbė stipriai, garsiai ir audringai, tiesa, ne visada argumentuotai, bet, kaip jam būdinga, nuoširdžiai ir emocingai. Neslėpsiu – pykau, niršau, sunku buvo, juk be Dionyzo, kritikuojančių eilėje stovėdavo dar geros dvi dešimtys, o Tarybos posėdžiai užsitęsėdavo net po keturias dienas.

Galėjai galvoti ką nori, bet buvo akivaizdu, kad ta jo kritika, bekompromisisėjimas „ant peilių“ buvo nuoširdūs, kylantys iš vidinio įsitikinimo, kad daroma ne taip, ne laiku, kad daro ne tie. „Ne tie“ buvo vienas iš Dionyzo arkliukų. Pats savo kailiu pajutęs visą komunistinės sistemos beprotystę, persekiotas saugumo, švelniai tariant, nemėgo ne tik buvusių komunistų, bet ir visos sovietinės nomenklatūros, todėl visada keldavo triukšmą, jei į kurį nors savivaldybės postą pretenduodavo buvęs valdininkas, protestuodavo, jei į valdžią lauždavosi įtartinos reputacijos, jo žiniomis, su KGB susiję asmenys.

Audringi ir įdomūs buvo laikai. Steigėme aukštąsias mokyklas, statėme muziejus ir ligonines, privatizavome butus ir įmones, grūmėmės su rusų kariškiais, savarankiškai gynėmės nuo pramonės invazijos į pajūrį... Suprantama, Dionyzas ir čia neliko nuošalyje, aktyviai būrė bendraminčius, rinkdavo parašus, organizuodavo mitingus, rėždavo audringas kalbas. Dažnai klysdavo, bet visada nuoširdžiai ir jausmingai, lyg tai būtų paskutinis jo gyvenimo mūšis. Prisimenu, kaip jis protestavo prieš Laisvųjų menų kolegijos steigimą Klaipėdoje, prieš „Tarybinės Klaipėdos“ privatizavimą, prieš Tarybos sprendimą neleisti statyti naftos terminalo Melnragės–Girulių girioje, prieš laisvąją ekonominę zoną. Dionyzas visada būdavo labiau „prieš“ nei „už“. Impulsyvus jo charakteris, įvykių ir problemų vertinimas ne tiek iš racionalios, kiek iš jausminės pozicijos neapsaugojo nuo klaidų. Žinodami audringą jo būdą tuo naudojosi ir ne visai dori žmonės, siekdami savų politinių tikslų jie provokuodavo arba pakišdavo jam klaidingą informaciją. Vėliau, kai jo ir konservatorių keliai išsiskyrė, jis tai pripažino ir pats.

Labai gerai prisimenu 1996 metų vasarą, kai jis paskambino ir paprašė susitikti vienoje senamiesčio kavinėje. Susėdė prie stalo ilgai kalbėjomės. Atsisveikindamas pasakė: tu

nepyk ant manęs, kad kartais perlenkdavau lazdą. Vilniuje buvo žmonių, kurie, žinodami mano karštą būdą, tuo naudojosi. Abu gerai žinojome tų žmonių pavardes, tad į detales nesigilinome.

Gyvenau senamiestyje, šalia Kalvystės muziejaus, kur nuo ankstyvo ryto iki vėlyvo vakaro buvo antrieji Dionyzo namai. Čia virė visai kitoks gyvenimas: čia rinkdavosi jo bendraminčiai, čia gimdavo deklaracijos, manifestai ir protesto raštai, čia suplaukdavo miesto ir regiono naujienos. Užsukęs į muziejų galėjai pamanyti, kad grįžo Sąjūdžio laikai, kad žmonių sielose išsižiebusi liepsna dar nevirto žarijomis, kad kova už laisvę ir tiesą dar tik prasideda.

Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio 25-mečio minėjimui skirtame renginyje Lietuvos mokslų akademijos Didžiojoje salėje kalba Dionyzas Varkalis. 2013 m. birželio 3 d. Larisos Dmuchovskajos nuotrauka. LCVA

Dabar, kai senamiesčio gatvelėse jau niekada nebesutiksime šiek tiek pakumpusio, amžinai skubančio vyro, visada rankoje suspaudusio pluoštą popieriaus lapų, miestas atrodys nebe toks kaip anksčiau – tuštesnis, abejingesnis, nuobodesnis, kažkoks... neteisingas.

Liko jo kurtas Kalvystės muziejus, legendinė Kackės kalvė, jo surinkti eksponatai, jo mokiniai ir sekėjai, tik jau niekada nebebus paties Dionyzo, vieno iš Klaipėdos Sąjūdžio steigėjų, jūrininko, muziejininko, kultūrininko, lietuviybės puoselėtojo, didelio Lietuvos patrioto, žmogaus, nebijojusio klysti, nebijojusio tiesos, kad ir kokia nemaloni ji būtų, tikėjusio, kad šalia tamsos visada yra šviesa ir jos, nesigailint savęs, reikia nuolatos ieškoti.

BENAS VOLODZKA

KLAIPĖDOS SĄJŪDŽIO VEDLIO KELIAS

Ko gero, ne vienas Sąjūdžio bendražygis ir aktyvus kovotojas už tautinės valstybės šviesią ateitį, kultūros paveldo išsaugojimą pažinojo Dionyzą Varkalį, kurio veikla buvo įvairi ir veržli, daugeliui žmonių kelianti didžiulę nuostabą ir susižavėjimą, suteikianti įkvėpimo nenusigriebti nuo savo valstybės kūrimo.

Gyvenimo išbandymai brandinę laisvės troškimą

Varkalis gimė 1934 m. liepos 20 d. Pagermontės kaimo apylinkėse, kur dabar tyvuliuoja ežeras. Pasakodamas apie savo vaikystės ir jaunystės dienas labiausiai prisimindavo Antrojo pasaulinio karo metus ir pokario visuomenės skurdą, pirmiausia tai, kad okupuojanti bolševikinė Raudonoji armija dezertyruodavo, plėšikaudavo vienkiemiuose, o jų būdas tiesiog buvo primityvios barbariškos prigimties¹. Netoli gimtinės 1941 m. birželio 24–25 d. vyko kruvinos Rainių miško skerdynės, nužudyti visiškai nekalti Telšių miesto gyventojai, komunistinės propagandos vaizduoti kaip buržuaziniai liaudies priešai. Sovietinį okupantą keičianti vokiečių kariuomenė priešingai – pasižymėjo tvarka, švarumu, solidumu, puikiu etiku, organizuotumu. Pasakodamas apie nacistinį laikotarpį Varkalis dažnai minėdavo pulkininko Povilo Plechavičiaus pastangas organizuoti Lietuvos vietinę rinktinę, kuri turėjo kovoti su raudonuoju teroru. Varkalis dažnai kartodavo, esą Lietuvos vietinės rinktinės vadas jau tarpukariu pasižymėjo griežta, tiesia, be kompromisų, o kartais ir komunistus bauginančia linija: „Kartą P. Plechavičius, atsidūręs bolševikų tribunole, tiesiog spiegiančioj tyloj šaižiu vado balsu nulinčiuodamas visus tardytojus pareiškė, kad jis sąžiningai atliko savo valstybinę pareigą.“ Suprantama, kalba ėjo apie 1926 m. gruodžio 11 d. perversmą, kurio metu Antanas Smetona tapo Lietuvos Prezidentu, ir vėliau po perversmo, nuteisiant bolševikus myriop.

Vis dėlto nacistai buvo žiaurūs ir pasižymėjo dar tikslesniu represuotu teroru, pavyzdžiui, Abtingos žudynėse Vermachto kariai sušaudė visus Abtingos kaimo gyventojus, negailestingai sudegino jų sodybas². Panašiai jie elgdavosi kituose Lietuvos kaimuose ir didesnėse gyvenvietėse.

Tačiau vėl sugrįžo Raudonoji armija ir tai nieko gero nežadėjo. Varkaliui ji kėlė didžiulį nerimą, kas ateityje laukia Lietuvos. Besibaigiant karui pradėjo steigti būriai partizanų, kurių tikslas buvo atkurti Lietuvos nepriklausomybę. Žinoma, šis įvykis Varkaliui turėjo lemiamą reikšmę – jis pats iki paskutinių gyvenimo dienų rūpinosi partizanų atminimu ir ieškodavo informacijos apie Telšių apylinkėse veikusių partizanų dalyvius bei vadus. Kiekvienas Kalvystės muziejaus svečias, užėjęs į istorinės kalvės vidų, visada galėdavo pamatyti Pagermontės kaimo apylinkėse veikusio partizanų būrio fotografiją.

1948 metais Dionyzas, tėčio atvežtas į Klaipėdą, įsikūrė Žvejybos uoste viename iš tarpukario pastatų Nemuno gatvėje ir pradėjo naują gyvenimo etapą. Tuos laikus Varkalis atsimindavo kaip gražias akimirkas ir nuolatos pabrėždavo, kad tada virė tikras gyvenimas. Jau būdamas 15 metų, dar moksleivis, įsidarbino traktorių remonto įmonėje³. Dionyzas mokėsi jūreivystės vidurinėje mokykloje, kur įgijo jūrininko specialybę ir ėmėsi profesionalaus amato. Vyresniojo laivo mechaniko specialybė būdavo labai vertinama, nes dėl mažiausio laivo variklio sutrikimo laivas nutildavo ir nevaldomas atsidurdavo jūros dugne. Tiesa, Varkalis, būdamas dvidešimties metų, pirmą kartą išplaukė į jūrą, tik be teisės išlipti iš laivo, o kiti jo kolegos galėdavo pavaikštinėti kitos valstybės teritorijoje. Vakaraus, po sunkių darbų, poilsio metu, mėgdavo skaityti senas knygas, kurių rasdavo antikvariatuose. Dionyzas nepaprastai entuziastingai domėjosi filosofija ir Mažosios Lietuvos istorija,

¹ Kaukas K. Vėtrų ugdytas. Apybraiža apie Dionyzą Varkalį. Klaipėda, Druka, 2005, p. 23.

² Ten pat, p. 25.

³ Ten pat, p. 45.

todėl susibičiuliavo su nuolatinio antikvariato lankytoju Šarūnu Toliušu, kuris taip pat buvo bibliofilas¹. Jis davė porą senovinių knygelių apie Prūsijos istoriją, kurias Varkalis skaitydavo su didžiuliu džiaugsmu. Kartą į darbą buvo pasiėmęs didžiulį lagaminą knygų ir trumpomis atokvėpio akimirkomis galėjo gilintis į Klaipėdos krašto istoriją. Jo domėjimasis Mažąja Lietuva materializavosi ateityje, atgaivinant Prūsų Lietuvos krašto paveldą.

Nelaimingas įvykis Šventojoje, paženklinęs audringą Varkalio gyvenimą, įsirėžė į atmintį ilgam. Gavęs žuvininkystės įmonės paskyrimą į Šventąją, turėjo su žemsiurbe nuolatos valyti smėliu užnešamą uosto akvatoriją. Anuo metu Šventosios uoste visu pajėgumu veikė žuvininkystės įmonė, kuri ir tvarkė, ir administravo šią teritoriją. Vieną rudens rytą Varkalis išplaukė su iškastu smėliu į atvirą jūrą, netrukus kilo didžiulė audra, užgeso laivo variklis, o pats laivas nebeišlaikydamas pusiausvyros pradėjo skęsti. Visa laivo įgula tik per plauką išliko gyvi – sušoko į vandenį ir audringos jūros bangos jūreivius išmetė į krantą. Pats Dionyzas, prisimindamas tą nelaimingą atsitikimą, prisipažino, kad buvo be sąmonės, o jūros bangos buvo stiprios ir galingos.

Šis skaudus įvykis pakreipė Dionyzo Varkalio gyvenimo kryptį. Šventojoje jis pasinėrė į kultūros paveldo išsaugojimo kelią: susipažino su savitu gyvenimu ir kuršių paveldu. Gyventojai nuo likusios Lietuvos ganėtinai skyrėsi savo kalba, kultūra ir socialinio gyvenimo būdu, jie buvo be galo uždari, sėslūs, ne itin draugiški, nebendruomeniški. Todėl jis savo ir bičiulių iniciatyva ėmėsi tvarkyti Šventosios evangelikų liuteronų etnografinės kapinaitės, kurios vietinių gyventojų buvo užleistos.

Dionyzui visada buvo svarbus Šventosios uostas, nes buvo giliai įsitikinęs, kad Lietuva, neturėdama jūrinių tradicijų, tik sunkiai prisijaukinamą vienintelį Klaipėdos uostą, nebus ekonomiškai klestinti valstybė. Tik plečiamas ir klestintis Šventosios jūrų uostas galėtų atgaivinti šiaurės vakarų regioną, o Šventoji taptų gyvu ir augančiu miestu. Jis apgailėstavo dėl sunkiai paaiškinamų Šventosios uosto atstatymą žlugdančių veiksmų, tačiau tikėjo šio miestelio šviesia vizija. Tuo gyvenimo etapu žemaitiško užsispyrimo valstiečių šeimos vaikas visa širdimi tapo jūrininku, juo liko iki pat gyvenimo pabaigos. Šventojoje jis sutiko pajūrio dukrą Laimutę Kristiną Šimkutę, kuri buvo visas jo moralinis ir dvasinis palaikymas politinėje ir kultūrinėje veikloje.

1972 metais Varkalis baigė Dailės mokyklą, tais pačiais metais dalyvavo pirmojoje savo Palangos gintaro dirbinių parodoje². Nuo tada prasidėjo naujas meno dirbinių juvelyro etapas, džiuginęs taurią sielą visą gyvenimą. Paskutinė įspūdinga jubiliejinė paroda „Minčių pašnekesiai“ buvo surengta Mažosios Lietuvos istorijos muziejuje 2019 m. rugsėjo 20 d. Meno dirbiniuose buvo mėginama kūrybiškai interpretuoti ir laikytis vadinamojo modernizmo stiliaus, vokiškai vadinamo *jugendstil*. Daugybė parodų buvo surengta Palangoje, Klaipėdoje, Plungėje, Telšiuose ir kitur.

Šalia meninių darbų dar svarbesnė ir reikšmingesnė Varkalio veikla buvo sovietmečiu griaujamų ir naikinamų Klaipėdos krašto senųjų kapinaičių išsaugojimas³. Tuomet buvo rengiamos išvykos į įvairias Prūsų Lietuvos vietas ir apžiūrinama saugomo kapinių kryžių paveldo padėtis. Antai prie šiuo metu sunkiai atkuriamos Plaškių bažnyčios esančiose kapinaitėse sovietmečiu buvo suverstos metalo liekanų krūvos ir vamzdynų šiukšlės, po kuriomis gulėjo senieji kryžiai. Panaši pasibaisėtina situacija buvo visame krašte, kur netgi šalia gyvenantys žmonės absoliučiai nesirūpino kapinaičių išlikimu, dar baisiau – vogė kryžius metalo perpardavinėjimui. Toks naujai atsikėlusio krašto gyventojų niekšingas elgesys labai piktino Varkalį, todėl jis iki pat Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio laikų nuolatos rengdavo krašto kapinaičių gelbėjimo iniciatyvas. Jis rūpinosi ir Klaipėdos miesto senosiomis kapinėmis, kuriose dabar, jo manymu, nepagrįstai sukurtas naujadaras – Skulptūrų parkas. Bolševikams nepalaužiant dalyvauti naikinimo akcijose, buvo imtasi gelbėti senuosius kryžius, kurie būtų atsidūrę metalo lauže. Taip buvo sukaupta didžiulė

¹ Ten pat, p. 52.

² Ten pat, p. 56.

³ Ten pat, p. 58–59.

antkapinių kryžių ir tvorelių kolekcija. Tokiam išpūdingam paveldui saugoti Atgimimo metais buvo įkurtas Kalvystės muziejus.

Rūpestis dėl senųjų Klaipėdos miesto kapinių 1975–1976 metais Varkalį vedė į LTSR kultūros ministeriją, kur, sutikęs ministro pavaduotoją Vytautą Jakelaitį, prašė sustabdyti kapinių niokojimą¹. Šis pareiškęs, esą jau per vėlu, nes jau duotas įsakymas tvarkyti, belieka tik išsaugoti esamus kryžius ir sukaupti juos į vieną vietą.

Liaudies meistras Dionyzas Varkalis ruošia eksponatus metalo ir gintaro dirbinių parodai, skirtai Vilniaus 650 metų jubiliejui. 1973 m. liepos 7 d. Albino Stubros nuotrauka. LCVA

Varkalio veikla kėlė didžiulį komunistų partijos veikėjų ir sovietinės liaudies nepasitenkinimą, jis buvo kaltinamas neva esąs antisovietinis elementas, „suspėjo pavogti šimtus meninių kryžių ir tvorelių – aštuonis pilnus sunkvežimius“. Taip pat jam buvo priklijuotas negatyvus „kalvio“ vardas – taip jį vadindavo priešiška nusiteikusi visuomenės dalis tiek Sąjūdžio laikais, tiek atkūrus Lietuvos nepriklausomybę.

Kaip aktyvus kraštotyrininkas Varkalis gavo darbo Klaipėdos restauravimo instituto dirbtuvėse, ten įgijo meninių vertybių restauratoriaus specialybę². Tad jis turėjo galimybę dar labiau prisidėti prie sunaikintų vertybių atkūrimo ir atgaivinimo. Daugybė jo darbų yra Klaipėdos miesto istoriniuose pastatuose: Juodojo Erelio vaistinėje – jo išgraviruotos

¹ Ten pat.

² Ten pat, p. 63.

durų rankenos ir parengta ekspozicija, Žaliojoje vaistinėje, Liepų g., buvusios gubernatūros pastate – restauruotas židinys ir šviestuvai. Varkalis taip pat prisidėjo prie Klaipėdos karališkojo pašto interjero detalių, Augustės Viktorijos mergaičių licejaus meninių vertybių atkūrimo, Dramos teatro interjero detalių sukūrimo ir t. t. Daugelyje miesto istorinių pastatų yra įsikūnijusi Varkalio meninė siela.

Varkalis, visapusiškai palaikomas Klaipėdos vykdomojo komiteto pirmininko Alfonso Žalio, yra įkūręs ne tik Kalvystės muziejų, bet ir prisidėjęs prie Laikrodžių muziejaus įkūrimo. Jakelaitis, atsinešęs senovinį laikrodį į Varkalio kalvės dirbtuves, prašė jį sutaisyti ir prasitarė Dionyzui, kad 1978 m. liepos 14 d. pirklio Johano Simpsono šeimos rūmuose rengiama Klaipėdos galerijos laikrodžių paroda¹. Vėliau čia buvo įkurtas puikus laikrodžių muziejus.

Varkalis visada pabrėždavo, kad puikiai sutaria su miesto vadovu Žaliu, jis palaikė tiesioginius ryšius su Jakelaičiu, Romualdu Budriu, kurie prisidėjo prie merdėjančios miesto kultūros atgaivinimo, prie Kopgalio tvirtovės ekspozicijų rengimo, Mažosios Lietuvos istorijos muziejaus, prieš tai buvusio miesto kraštotyros muziejaus, pertvarkymo. Vertas dėmesio epizodas, kai 1987 m. rugpjūtį paveikslų galerijoje buvo surengta Varkalio surankiotų ir restauruotų dailės kūrinių paroda „Taikomoji ir dekoratyvinė dailė Klaipėdos krašte XIX–XX a.“². Atskirame stende buvo eksponuojama kelios dešimtys prieškario atvirukų su pamario, pajūrio ir miestų vaizdais. Šis renginys papiktino komunistų partijos komiteto propagandos skyriaus darbuotojus, neva tai buržuazinės kultūros etiudai, kurie proletarinėje visuomenėje yra kenksmingi ir pavojingi. Toje ekspozicijoje taip pat buvo antikvarinė lėkštelė su Vytauto Didžiojo atvaizdu, kuri tučtuojau sukėlė saugumą ant kojų, buvo pareikalauta ją išimti iš parodos, antraip Varkalis būsiąs sulaikytas ir jo paroda išardyta.

Sąjūdžio Klaipėdoje gimimas ir veikla

Atpūtus *perestroikos* vėjams komunistų partija pradėjo deklaruoti reikšmingą socialistinę liaudies švietimo sustiprinimą, leista steigti kultūros fondus. 1987 metų rugsėjį Klaipėdos mokytojų namuose įvyko steigiamasis Kultūros fondo Klaipėdos skyriaus susirinkimas³, į jį buvo pakviesti aukštųjų mokyklų dėstytojai, mokytojai, mokyklų darbuotojai. Šiame neeiliniame renginyje valdybos nariu išrinktas Varkalis tapo ir pirmininko pavaduotoju. Jis rūpinosi ir Žemaitijos tautodailės, meno vertybių, kryžių, ir Mažosios Lietuvos kilnojamojo ir nekilnojamojo kultūros paveldo išsaugojimu. Artėjant Vydūno 120-osioms gimimo metinėms Kultūros fondas rengė įvairias išvykas į Vydūno gimtuosius Jonaičius, organizavo kapinių tvarkymo talkas, Šilutėje surengė senų atvirukų parodą, Kintuose pastatė ir atidengė Vydūnui skirtą paminklinį akmenį, uostamiesčio centrinėje bibliotekoje įvyko didelė paroda, skirta Klaipėdos sukilimo 65-osioms metinėms.

Prasidėjus Atgimimui Lietuvoje Varkalis buvo tvirtai įsitikinęs, kad kylant kultūrai ir tautos antisovietiniam nusistatymui valstybė vėl atgaus laisvę ir nepriklausomybę. Tačiau tam reikėjo gero organizuotumo, iniciatyvos ir šalto proto. Kalbėdamas apie Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio iniciatyvinės grupės susikūrimą 1988 m. birželio 3 d. Lietuvos mokslų akademijos salėje, jis pabrėžė, kad visi Klaipėdos Sąjūdžio iniciatyvinės grupės veiksmai buvo savarankiški ir derinimo arba kokių nors įsakymų iš sostinės nebūta. Jo nuomone, Sąjūdis susikūrė susiklosčius palankioms aplinkybėms – SSRS lyderio Michailo Gorbačiovo inicijuotoms tariamoms *perestroikai* ir *glasnostj*, nes esant griežtai Maskvos politikai kelias į Lietuvos nepriklausomybę būtų kur kas sunkesnis arba išvis nebeįmanomas.

Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio Klaipėdos iniciatyvinės grupės susikūrimas buvo aptartas pas Edmundą Andrijauską bute tų pačių metų birželio 20 d., o Varkalis kartu su Iniciatyvinės grupės nariais kaip tik inicijavo Sąjūdžio Klaipėdos grupės susikūrimo renginį liepos 10 d., kai turėjo įvykti Algirdo Kaušpėdo koncertas⁴. Tomis dienomis Kalvystės

¹ Ten pat, p. 75.

² Ten pat, p. 83.

³ Ten pat, p. 84.

⁴ Sąjūdis Klaipėdoje. Sud. K. Kaukas. Klaipėda, Klaipėdos universiteto leidykla, 1998, p. 43.

muziejaus kiemelis tapo pasirengimo masiniam renginiui vieta: čia vyko susirinkimai, buvo daromi transparantai su Gediminaičių stulpais, vėliavos, repetuojama. Būtent nuo Kalvystės muziejaus prasidėjo eitynės į Vasaros estradą ir pagaliau pirmą kartą viešai suplevėsavo Lietuvos trispalvė. Liepos 10 d. susirinkime aktyviai pasireiškusieji tapo LPS Klaipėdos iniciatyvinės grupės nariais: Varkalis, Andrijauskas, Vytautas Šliogeris, Gintaras Tomkus, Nijolė Laužikienė. Prisimindamas tas dienas Dionyzas kalbėjo, kad Klaipėdos vasaros estradoje buvo didžiulė neapbrėpiama minia, kokios niekada gyvenime nematęs, tai buvo tikras susirinkusios laisvos tautos mitingas! Tomis dienomis buvo organizuotas piketas „Viskas žmogui“ prisidengiant paroda, kad to nepastebėtų valdžia ir neprikibėtų saugumas.

Sąjūdžio Klaipėdos iniciatyvinė grupė savo veikloje rėmėsi patvirtintais veiklos principais. Vadovaujama Varkalio, grupė siekė mažinti konfrontaciją su rusų tautine mažuma, kad nekiltų aršių tautinių konfliktų, kuriais neabejotinai būtų pasinaudojusios KGB struktūros, o kaip žinia, miestas kaip uostas turėjo specialų saugumo statusą. Vien uosto sulietuvinimas iš Varkalio reikalavo daug pastangų ir jėgų, nes KGB struktūros ir jedinstvininkai infiltravo daugybę agentų, kurie užsiėmė ardomąja ir destruktvyvia veikla. Tarptautinėje keltų perkėloje buvo įsitvirtinusios sovietinio saugumo struktūros, todėl buvo imtasi jas viešinti. Smiltynėje buvo sulaikyta didžiulė padirbtų SSRS pasų kontrabanda. Tie pasai buvo skirti agentams, kad jie turėtų dvigubus asmens duomenis ir būtų nesusekami. Tokių kovos su KGB metodų buvo daugybė. Uoste dominavo rusų kalba, todėl buvo imtasi iniciatyvos, kad Lietuvos aukštojoje jūreivystės mokykloje būtų įvesta ir privalomai vartojama valstybinė lietuvių kalba. Tai buvo nemenkas iššūkis. Varkalis priklausė Lietuvių kalbos vartojimo Klaipėdoje komisijai ir buvo jos veiklos organizatorius¹.

Ekologija ir gamtosauga buvo vienas svarbiausių Klaipėdos sąjūdiečių programinių tikslų, kuriuos įgyvendinti taip pat padėjo Varkalis. Buvo svarbu sustabdyti Būtingės naftos terminalo statybą ir apsaugoti Baltijos jūrą nuo taršos, todėl 1988 m. rugsėjo 3 d. įvyko įspūdingas ir neregėtas rankomis susikibusių žmonių taikus protestas palei visą Lietuvos pajūrį². Varkalis yra pasakojęs, kad visi sprendimai kilo Kalvystės muziejuje ir buvo imtasi iniciatyvos pradėti tokio masto renginį.

Toliau buvo steigiamos LPS rėmimo grupės įvairiose švietimo, mokslo įstaigose, pramonės įmonėse ir t. t. Tokių rėmimo grupių buvo daugiau nei keli šimtai. Pravartu atkreipti dėmesį, kad Sąjūdžio Seimo taryba leido savaitraštį „Mažoji Lietuva“, pirmasis redaktorius buvo Tomkus. Jame buvo skelbiami straipsniai apie tautos skaudžią praeitį, Sąjūdžio veiklą, aktualias politines problemas. Varkalis yra minėjęs, kad daugybė leidinio egzempliorių buvo saugoma pas jį, gyvenamojo daugiabučio rūsyje, o anksti rytą atvažiuodavo kurjeris ir išnešiodavo spaudą visiems klaipėdiečiams.

Varkalis nuo jūrinių reikalų niekada nebuvo nutolęs, vidumi visada buvo jūreivis, kad ir kaip jį būtų nuskriaudusi jūra. Tad 1989 m. kovo 1 d. Kalvės dirbtuvių kiemelyje susirinko apie penkiasdešimt jūreivių, buvo išrinktas organizacinis komitetas: pirmininkas – Jūreivystės mokyklos dėstytojas P. Pikšrys, pavaduotojas – Varkalis, sekretorius – Juozas Karvelis, nariai – dėstytojas R. Starkus, kapitonai A. Kulbokas, A. Areškevičius³. Gegužės 27 d. Jūrų prekybos uosto kultūros rūmuose įvyko Lietuvos jūrininkų sąjungos steigiamoji konferencija. Vėliau, po nepriklausomybės paskelbimo, kaip prisidėjęs prie lietuviškos jūrinės kultūros ir tradicijų formavimo, Varkalis tapo Jūrininkų sąjungos garbės nariu.

Tų pačių metų lapkričio 18 d. Teatro aikštėje buvo atidengta pokario metais sunaikinta „Taravos Anikės“ skulptūra, skirta poeto Simono Dachto atminimui. Įsimintinas didžiulis masinis renginys tapo Sąjūdžio manifestacija dėl klaipėdietiškos kultūros atgaivinimo, visa sausakimša aikštė ir užpildytos gretimos senamiesčio gatvės reiškė, kad gyventojams rūpėjo sunaikinto miesto atkūrimas.

¹ Ten pat, p. 53.

² Ten pat, p. 69.

³ Ten pat, p. 181.

Po Kovo 11-osios

Artėjant Lietuvos nepriklausomybės paskelbimui 1990 m. kovo 11 d. reikėjo konsoliduoti visuomenę, kad reikalingu momentu būtų adekvačiai pasipriešinta griūvančios sovietinės sistemos konvulsijoms. Varkalio manymu, komunistų partijos skilimas buvo didžiulis skausmas visiems laisvės siekiantiems sąjūdiečiams, nes buvo sudaryta iliuzija, kad atsiskyrę nuo TSKP CK Lietuvos komunistai yra neva geresni ir gali pateisinti lietuvių visuomenės lūkesčius, tačiau anaip tol – jų sąžinė yra tiek pat sutepta krauju ir nekaltomis aukomis kaip ir TSKP CK tiesiogiai priklausiusios Mykolo Burokevičiaus komunistų partijos grupuotės narių. Varkalis paskutinėmis dienomis visada pabrėždavo, kad Lietuvos nepriklausomybę iškovojo būtent Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio Seimas kartu su Sąjūdžio deputatų klubu, kuris susirinko kovo 10 d. 23 val. plenarinių posėdžių salėje, o galiausiai iki išnaktų parengė, suderino ir pateikė Aukščiausiajai Tarybai tvirtinti Lietuvos Respublikos Aukščiausios Tarybos Aktą dėl Nepriklausomos valstybės atkūrimo. Jo teigimu, šis faktas viešojoje opinijoje nėra aiškiai pabrėžtas, o kartu ir deramai neįvertintas Sąjūdžio vaidmuo, rengiant vieną pagrindinių Lietuvos valstybės atkūrimo dokumentų.

Po kelių savaitių, kovo 24 d., vyko pirmieji atkurtos nepriklausomos Lietuvos istorijoje rinkimai į Klaipėdos miesto tarybą¹. Gatvėmis važinėjo rusų tankai ir šarvuotoji technika, šaligatviais vaikščiojo iki dantų ginkluoti desantininkai. Rinkėjams tai įvarė nemažai baimės ir sukėlė pasipiktinimą, kodėl viešąją tvarką užtikrina svetima sovietinė armija. Tą dieną buvo išrinkti keturiasdešimt penki deputatai, tarp jų buvo ir Varkalis, jiems teko iš pagrindų kurti visą savivaldos sistemą. Dionyzas, piktindamasis dabartine išsigimusia savivalda, bijančia savo piliečių, prisimindavo Sąjūdžio laikus, kada situacija buvo kur kas pavojingesnė, netrūko įvairių specialiai rengiamų provokacijų, dar nebuvo išvesta svetima kariuomenė, buvo rezgamos įvairios intrigos, rengiami antivalstybiniai jedinstvininkų mitingai. Kas tada galėjo pagalvoti, kad dabartinė savivalda tokiu ramybės laikotarpiu atsitvers nuo savo piliečių? Jo nuomone, tai buvo nesuvokiama.

Pirmoji miesto taryba pagal savo galimybes realizavo visus Sąjūdžio tikslus ir programines nuostatas. Klaipėda tapo lietuvišku desovietizuotu miestu, įveiktos Lietuvos ekonominės blokados pasekmės, gyventojams suteikiami socialiniai būstai, keičiami gatvėvardžiai, įsteigtas universitetas, atkurtas miesto herbas ir t. t.

Pasibaigus Sąjūdžio epochai, Varkalis nepasitraukė iš aktyvios politinės veiklos, bet grįžo į savo kūrybinę gyvenimo sritį. 1998 metais įkūrė Lietuvos piliečių sąjungą, norėdamas, kad visa jo sukaupta patirtis ir pamokos būtų perduotos ateities kartoms. Taip pat kartu su šia organizacija jis rūpinosi, kad visuomenė nepamirštų Sąjūdžio idealų ir principų ir jais remiantis toliau būtų kuriama mūsų valstybė. Varkalis vis ieškojo būdų, kaip išsaugoti tautinės valstybės viltį. Spauldoje išsakydavo griežtą poziciją aktualiais klausimais, o pokalbių su kolegomis metu piktindavosi visuomenės abejingumu, ryžto stoka ir visiška apatija. Kartu gebėdavo kaip mokytojas įkvėpti savo bendražygius ir bičiulius imtis iniciatyvos budinti žmones ir saugoti tautinę valstybę bei Klaipėdos krašto paveldą. Bendravusieji su Varkaliu susidūrė su tam tikru valstybės sistemos spaudimu dėl išsakomos nepatogios tiesos, tačiau išlaikė savo nekompromisinį ir sąžiningą požiūrį, kokiais principais turi vadovautis Lietuva ir kaip turi kurtis Klaipėdos miestas, vertinantis savo istorinę atmintį ir kultūros paveldą.

2006 metais už nuopelnus Lietuvos Respublikai ir Lietuvos vardo garsinimą pasaulyje Varkalis buvo apdovanotas Lietuvos Didžiojo kunigaikščio Gedimino ordino medaliu. Šis garbingas ir taurios sielos lietuvis savo veikla siekė pareikšti teisę į kuriamą nepriklausomą Lietuvos valstybę, kad jos žmonės mylėtų ir vertintų savo šalį ir kraštą. Toks ir buvo neeilinis Klaipėdos Sąjūdžio vedlio kelias.

¹ Ten pat, p. 368.

Dionyzas Varkalis, architektė Laima Šliogierienė ir straipsnio autorius 2020 metų pavasarį. Nuotrauka iš asmeninio Beno Volodzkos archyvo

JONAS RUDOKAS

MŪSŲ TAUTINIO ATGIMIMO METRAŠTININKAS

ISTORIKĄ RIMANTĄ VĖBRĄ PRISIMENANT

1940-ųjų vasarą netekę taip sunkiai kurtos savosios valstybės po penkiasdešimties metų susigrąžinome ją palyginti lengvai. Kodėl taip atsitiko? Turbūt ne vien todėl, kad subyrėjo naujoji Maskvos imperija. Dar ir todėl, kad laisvės, Nepriklausomybės idėjos per tą pusamžį, net kartoms pasikeitus, nebuvo užmirštos. Tai įrodyta 1991 m. vasario 9 d. įvykusio plebiscito metu: į pateiktą klausimą „Ar jūs už tai, kad Lietuvos valstybė būtų nepriklausoma demokratinė respublika?“ „taip“ atsakė net 90,47 proc. balsavusių¹. Ir tai nepaisant pusę amžiaus trukusios galingos propagandos, šmeižusios, niekinusios, fašistine vadinusios 1918–1940 metais gyvavusią mūsų tautinę valstybę, skelbusios susiformavusį naują „tarybinį žmogų“.

Toms idėjoms likti gyvoms padėjo daug kas: mūsų tėvų, senelių Nepriklausomybės metais gautas tvirtas tautinis auklėjimas, pokario ginkluota rezistencija, pagaliau, ir turbūt labiausiai – lietuvių, tautinės kultūros puoselėjimas, legalus ir nelegalus dvasinis pasipriešinimas.

Šis pasipriešinimas – tai ne tik pagrindžio spaudos leidėjai ir platintojai, apie kurių pavojingą veiklą dabar jau neblogai žinome. Tai ir daugiataukstantinės dainų šventės, Justino Marcinkevičiaus „Mindaugas“, tai ir kol kas mažiau žinomos, tačiau ne mažiau vertingos kai kurių istorikų pastangos. Jie sunkiomis partinės diktatūros, cenzūros sąlygomis daug nuveikė, primindami žmonėms didingą mūsų tautos praeitį, jos kovas dėl laisvės. Jų knygos buvo populiarios – leidžiamos tūkstantiniais tiražais. Jų indėlį faktiškai pripažino ir tuometinė valdžia, vertindama tokią veiklą kaip nacionalistinę, antitarybinę, kenksmingą imperijai, todėl visaip trukdė jiems, o drąsesnius net persekiojo.

Vienas tokių istorikų, nusipelnusių mūsų tautiniam Atgimimui ir nukentėjusių nuo tuometinės valdžios, buvo Rimantas Vėbra (1931–1999).

Jaunystė – aktyvus komjaunimo veikėjas

Šio mokslininko gyvenimo kelias, kaip jis pats pripažino, nebuvo nei paprastas, nei lengvas². Vėbra gimė 1931 m. lapkričio 25 d. Utenoje paprastoje šeimoje: tėvas dirbo sargu, tarybiniais metais – sandėlininku statybos-remonto kontoroje, mama – namų šeimininkė. Kartu užaugo dvi seserys – vyresnioji Danguolė, baigusi Vilniaus universiteto Chemijos fakultetą, ir jauniausioji, Nijolė baigusi Utenos medicinos mokyklą.

Mokslus Vėbra pradėjo 1938 metais, 1943 metais baigė penkis pradžios mokyklos skyrius ir įstojo į Utenos gimnaziją. Čia atsiskleidė įvairūs jo gabumai: ne tik gerai mokėsi, bet ir gražiai piešė, puikiai vaidino mokinių saviveiklos spektakliuose, susilaukė nusipelnusio mokytojo Rapolo Šaltenio pagyrimų³. Garsėjo ir kaip sportininkas – gimnastas, rajoninių ir respublikinių spartakiadų dalyvis. Viską darė su entuziazmu ir stropiai, buvo – kaip teigia bendramokslis žurnalistas Balys Jauniškis – perfekcionistas.

Savo autobiografijoje Vėbra rašė, kad besportuodamas susidraugavo su mokyklos komjaunuoliais ir pats juo tapo 1949 metais⁴. Turbūt tam buvo priežasčių: kairiosios pažiūros šeimoje ir dar tai, kad totalitarizmo laikais visuomeniškai aktyviam jaunuoliui legaliai

¹ Ozolas R. *Pasaulis grįžta namo. Eurorealisto mąstymai*. Vilnius, Valstybin-gumo studijų cen-tras, 2019, p. 167.

² Vėbra R. *Bibliografinė rodyklė. 1957–1991. Knygos, straipsniai, šaltinių publikacijos, publicistika*. Vilnius, 1991, p. 3.

³ Šaltenis R. *Aš – mokytojas. Die-noraščiai, laiškai, prisiminimai*. Vil-nius, Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2007, p. 219.

⁴ Lietuvos ypatingasis archyvas (LYA), LKP DS, f. 442, ap. 20, b. 243.

veikti pasirinkimo nebuvo. Gyvenimo pabaigoje Vėbra prisipažino: „Gailiuosi jaunystės politinių kvailiojimų.“¹

Komjaunime buvo aktyvus ir jau 1950 metais buvo išrinktas Utenos berniukų gimnazijos komjaunimo organizacijos sekretoriumi. Turbūt padėjo dar viena aplinkybė: komjaunuolių mokyklose tada dar buvo nedaug, ir už tai valdžia nuolatos barė direktorius ir mokytojus. 1951 metais, dar besimokydamas, tapo etatiniu mokyklos komjaunimo organizatoriumi – komsorgu. Mokslo draugai į tai reagavo: ėmė šalintis, vengė bendrauti – juk jis tapo valdžios žmogumi, valdžios, kuri ne vieną gimnazistą ištrėmė į Sibirą. Tremtį išgyveno ir du gimnazijos direktoriai – Antanas Kojelis ir Antanas Marčiulynas. Todėl mokiniai stengėsi daryti valdžiai nors smulkias šunyles: prieš pamokas demonstratyviai kalbėjo maldas, šventė religines šventes. Vidaus reikalų ministerijos pranešime rašoma, kad jie buvo susibūrę net į slaptas antitarybines organizacijas – „Vanagai“, „Durklas“².

Tuo metu mokiausi tos pačios mokyklos žemesnėje, aštuntoje ar devintoje klasėje. Atmintyje liko, kaip komsorgas, kalbėdamas iš tribūnos bėrė Lenino ir Stalino citatas.

1951 metais baigęs mokyklą tų pat metų rugpjūtį Vėbra jau dirba rajono komjaunimo komitete, lapkritį paskiriamas pirmuoju sekretoriumi. Šiame poste išbuvo neilgai: 1952 m. spalį tapo Petrozavodsko pėstininkų karo mokyklos kursantu. Kodėl taip atsitiko – neaišku. 1953 metais įstojo į TSKP. 1953 m. vasarį–1955 m. spalį Vėbra – tarybinės armijos karininkas Vilniuje, politinis darbuotojas – artilerijos baterijos vado pavaduotojas politiniam darbui Šešioliktojoje lietuviškojoje šaulių divizijoje.

Išformavus diviziją, dirbo komjaunimo CK Vilniuje instruktoriumi, vėliau – komjaunimo organizacijų skyriaus vedėju pavaduotoju. Buvo vertinamas už aktyvumą, iniciatyvumą. 1960 metų vasarą dirbo Kazachstane, Lietuvos mechanizatorių būrio štabo viršininku³.

Tačiau, nors turėdamas puikias sąlygas, pasilikti sovietinėje nomenklatūroje nepanoro. Ilgainiui pasirinko mokslininko istoriko kelią. 1956 metų vasarą įstojo į Vilniaus universiteto Istorijos-filologijos fakultetą. Kurį laiką studijavo dirbdamas, o 1960 metais tarnybą komjaunimo CK baigė.

Universitete

Kaip aktyvus komjaunuolis universitete Vėbra iš karto atkreipė tuomečio docento Stanislovo Lazutkos (1923–2009) dėmesį. Lazutka buvo įdomi asmenybė: gimęs lietuviškame kaime Sibire, po karo atvyko į Lietuvą, tapo žymiu istoriku, tyrinėjo 1862–1864 metų įvykius Lietuvoje, vėliau organizavo Pirmojo Lietuvos Statuto tyrimus, buvo dar ir LKP CK narys, skyriaus vedėjas, universiteto prorektorius. Jis padėjo tapti istorikais ne tik Vėbrai, bet ir Edvardui Gudavičiui – buvo jų diplominių darbų ir kandidatinių disertacijų vadovas. Prie savo mokslinės veiklos temos – tautinio judėjimo carizmo laikais – tyrimų Vėbra priartėjo jau rengdamas diplominį darbą „Tolesnis kapitalizmo vystymasis Lietuvoje po 1863 m. sukilimo ir buržuazinio liberalinio judėjimo pradžia“, kurį apgynė 1962 metais. Kodėl jaunas istorikas pasirinko tokią sudėtingą, iki tol mažai tyrinėtą ir politiškai pavojingą temą? Juk tai mūsų tautos išsigelbėjimo nuo pražūties, visiško išnykimo, kuris grėsė dėl rusifikacijos ir polonizacijos, kovų dėl Lietuvos nepriklausomybės ir tautinės valstybės kūrimo pradžios istorija. Dėl šios temos aktualizavimo kritikos yra sulaukę net režimo ideologai Kostas Korsakas, Juozas Žiugžda, Antanas Venclova, Justas Paleckis⁴.

Eiliniam istorikui imtis sąžiningai tyrinėti Atgimimo istoriją tais laikais buvo savižudybė, ir tai Vėbrai nebuvo paslaptis. Bet jis ryžosi papasakoti tautiečiams ilgą ir sunkią mūsų protėvių kovą dėl laisvės, ilgainiui ėmėsi istorinės tiesos gynėjo pozicijos.

Greta jaunatviško entuziazmo, tikriausiai buvo dar viena tokios mokslinės veiklos temos pasirinkimo priežastis: Vėbros pasaulėžiūra, jo požiūris į tarybinę tikrovę ėmė keistis. Tai prasidėjo šeštojo dešimtmečio pabaigoje. Kaip liudija jo mokslo draugai uteniškiai, lūžis

¹ *Kaip man jaunystės neminėti. Utena, 2003, p. 253.*

² *LYA, f. K-1, ap. 10, b. 151.*

³ *Vėbra R. Bibliografinė rodyklė, p. 5.*

⁴ *LYA, f. 1771, ap. 90, b. 23.*

prasidėjęs dar nuo tarnybos armijoje. Tai neturėtų labai stebinti: kaip tvirtina Gudavičius, buvęs Vėbros studentas, „jis buvęs idėjinis komunistas“¹. Tokių žmonių praregėjimai dažnai būna tikri ir nuoširdūs. Žinoma, čia kyla klausimas – kodėl Vėbros praregėjimas gerokai vėlavo? Kodėl jis neįvyko tada, kai mūsų žmonės patyrė masinius trėmimus, areštus, kankinimus, žudymus?

Į tokius klausimus, kaip ir į daugelį panašių, atsakyti sudėtinga. Bet šiam atvejui, matyt, tiktų išmintingas posakis: geriau vėliau, negu niekad. Juk Vėbra, kaip matysime, dar suspėjo daug savo tautai ir tėvynei nuveikti. Jis jau studijų metais tam rengėsi: rašyti apie mūsų praeitį tiesą, o ne taip, kaip mokė partija ir jos ištikimas tarnas Žiugžda. Tačiau to universiteto vadovybė, partinė organizacija kurį laiką, regis, nepastebėjo, antraip komunistą Vėbrą būtų kritikavusi, bandžiusi sugrąžinti į „teisingą kelią“. Jeigu jis nebūtų pakluses, neatgailavęs dėl savo klaidų, tai 1962 metais diplomą gavusį jauną istoriką nebūtų palikusi dėstyti universitete. Galbūt jų budrumą pritemdė nepriekaištinga ankstyvesnė Vėbros biografija?

Taigi jis gavo galimybę įsigilinti į Rusijos imperijos archyvus Sankt Peterburge (tada – Leningrade), kur iki tol mūsų istorikai mažai tebuvo dirbę, ten savo temai daug ką naujo ir įdomaus surado. Sykiu jau galutinai atsikratė ankstesnių iliuzijų – įsitikino, kad nuolat garsinami didžiosios rusų tautos nuopelnai Lietuvai nuo seniausių laikų yra visiškai melas, o be paliovos šlovinama TSRS, TSKP nacionalinė politika ne rusų tautų atžvilgiu iš tiesų tėra buvusios caro Rusijos imperinės politikos patobulinimas, geriau užmaskuotas tęsinys. Jos tikslas buvo tas pats: tautų pavergimas, nutautinimas, nors oficialiai vadinamas jų suartėjimu ir susiliejuimu.

Kaip tokį lūžį, radikalų posūkį savo mokinio mokslinėje veikloje įvertino Lazutka? Gerokai vėliau pasitaikė proga užduoti jam šį klausimą ir gavau tokį atsakymą: Vėbra galėjo tapti žymiu mokslininku, bet pateko į savo tyrinėtų istorijos šaltinių įtaką. Kitaip tariant, nuėjo neteisingu keliu... Nepaisant to, jis savo aspiranto neišsižadėjo ir toliau jam padėjo. Pagalba, ir ne tik dalykinė, žinoma, jam pravertė, nes Vėbros disertacijos tema „Nacionalinės buržuazijos formavimasis XIX amžiaus antrojoje pusėje Lietuvoje“ tik iš pirmo žvilgsnio galėjo atrodyti neutrali ar net aktuali pagal to meto valdžios skonį.

Vėbros disertacija – tai didelės apimties (beveik 400 puslapių) mokslinis darbas. Jį rengdamas autorius įdėjo daug pastangų, panaudojo gausybę archyvų medžiagos, mokslinės literatūros lietuvių, rusų, lenkų, vokiečių kalbomis, senosios periodikos. Žinoma, nepagailėjo ir marksizmo-leninizmo klasikų – nuo Karlo Markso iki Antano Sniečkaus – citatų: tada tai buvo besąlygiškai būtina visų mokslo šakų tyrėjams. Greta įprastų kaltinimų kylančių buržuazijai dėl savanaudiškumo, savų, ribotų klasinių interesų gynimo, šiame darbe galime rasti ir nemažą tokių teiginių, kurie niekaip negalėjo patikti Maskvai ir jos pakalikams Vilniuje. Štai pavyzdys iš išvadų skyriaus: „Tuo metu, kai viešpataujančios nacijos valdančiosios klasės prievarta brukė savo ideologiją, paremtą pravoslavybės, patvaldystės, tautiškumo principais, o katalikų bažnyčia skleidė polonizmą ir feodalizmo laikų idėjas, lietuvių buržuazijos ideologija nebuvo nustojusi visuomeninio aktualumo ir patrauklumo.“² Ta ideologija ar, kitaip tariant, politinė programa buvo tokia: kvieisti ir organizuoti žmones į kovą prieš nacionalinę priespaudą, nutautinimą, į kovą dėl lietuviškos spaudos, lietuviškų mokyklų, pagaliau – dėl politinio savarankiškumo, nepriklausomybės. Išeitų, kad tai mūsų tautiečiams tada rūpėjo labiau negu komunistų agitacija už klasių kovą, proletariato diktatūrą, už pasaulinę revoliuciją?

Šioje disertacijoje vyrauja tautinio Atgimimo tematika: caro valdžios politika Lietuvoje, nacionalinės inteligentijos formavimasis, jos politinė branda, Katalikų bažnyčios padėtis ir vaidmuo, ekonominės to meto problemos ir kt. Todėl rengiant ir ginant šį darbą, kaip prisiminė Vanda Zaborskaitė, Lazutkos vaidmuo buvo gana svarbus: „Jis šiuo atveju garantavo tam tikrą ideologinę priedangą savo aspirantui.“³

¹ Visa istorija yra gyvenimas. 12 sakytinės istorijos epizodų. Edvardą Gudavičių kalbina Aurimas Švedas. Vilnius, Aidai, 2008, p. 142.

² Vėbra R. Nacionalinės buržuazijos formavimasis XIX amžiaus antrojoje pusėje Lietuvoje. Disertacija (rankraštis). Vilnius, 1966 // Vilniaus universiteto biblioteka, Rankraščių skyrius (VUB RS), f. 209, b. 72, 73.

³ Išbandyti, iki kur galima eiti. V. Zaborskaitė atsako į A. Švedo klausimus // Naujasis židinys-Aidai, 2007, nr. 3, p. 99.

Vanda Zaborskaitė ir Rimantas Vėbra. 1983 m. Onos Pajėdaitės nuotrauka.
Iš asmeninio Virgilijos Stonytės archyvo

Kovos ir vargo dešimtmečiai

Nepaisant jaunojo istoriko nepaklusnumo, jo polinkio į „erezijas“, kuri laiką universitete jam neblogai sekėsi. Susiklostė palankios sąlygos apginti disertaciją: maskvieteii oponentei, gal ir antrojo oponento Vytauto Merkio patarimu, rūpėjo metodologiniai disertanto sprendimai, nacionalinių klausimų, tada labai opių, ji nesureikšmino. Tačiau po gynimo supratingi kolegos jaunajam istorijos mokslų kandidatui nuoširdžiai patarė ateityje pasirinkti kitą tyrimų sritį.

Vėbra dėstė Vakarų ir Vidurio Europos slavų istoriją, tiesa, vadovybės nuomone, „per daug lietuviškai“, taip pat specialų kursą apie lietuvių tautinį judėjimą XIX amžiuje. Studentams jo paskaitos patiko. Bet svarbiausia – jis tęsė tautinio judėjimo tyrimus, ir ne tik archyvuose, bibliotekose. 1968–1971 metais organizavo savo studentus, ypač neakivaizdininkus, iš įvairių Lietuvos vietovių rinkti žmonių atsiminimus. Tam buvo parengęs specialią anketą, sulaukė per šimtą atsakymų apie XIX a. pabaigos – XX a. pradžios ūkininkų gyvenimą, jų materialinę padėtį, kaimų skirstymą į vienkiemius, emigraciją, švietimo būklę, apie tautinio judėjimo apraiškas: slaptas mokyklas, draudžiamos lietuviškos spaudos paplitimą, konfliktus su caro valdžios pareigūnais, polonizaciją bažnyčiose ir pasipriešinimą jai¹. Parengė ir 1968 metais išleido pirmą stambesnę darbą iš savo tyrimų srities „Lietuvos katalikų dvasininkija ir visuomeninis judėjimas XIX a. antroje pusėje“. Jame vertinamas katalikų dvasininkijos vaidmuo tautiniame judėjime, nuopelnai švietimui, lietuviybės gynimui nuo rusinimo ir polonizacijos, taip pat nesutarimai su pasaulietine inteligentija, varžybos su ja dėl lyderystės tame judėjime.

Knygelė pasiekė išeivijos JAV istorikus. Jonas Jakštas spaudoje paskelbė plačią recenziją: pradžioje pagyrė autorių už gausų istorinių šaltinių panaudojimą (periodikos, archyvų dokumentų), pabrėžė, kad tai „su nemaža erudicija parašyta knygelė“, jos autorių pavadino novatoriumi vertinant katalikų dvasininkijos vaidmenį tautiniame judėjime. Tačiau galutinė išvada buvo kitokia – esą „R. Vėbros darbas priklauso konjunktūrinių veikalų grupei (kaip

¹ VUB RS, f. 209,
ap. 72, 73.

ir didžioji sovietinės istoriografijos dalis). Jie vertinami tik tos konjunktūros sąlygose, kur jie parašyti. Pasikeis konjunktūra ir jais niekas nesidomės. Jie neturi išliekamosios vertės.¹ Vertinimas, kaip nesunku pastebėti, nenuoseklus ir turbūt pernelyg kategoriškas, bet tuo metu gana būdingas išeivijos istorikams.

Kurį laiką gerai klostėsi ir istoriko asmeninis gyvenimas: 1958 metais dar studijuodamas vedė Giną Mizaraite, pedagogę, tautodailininkę, augino sūnų Andrių ir dukrą Ingą. Žinoma, Vėbra buvo gana atsargus, visada „mėgdavo sakyti, kad reikia išbandyti, iki kur galima, ir tada žengti trupučiuką dar toliau“², t. y. palaipsniui iškovoti daugiau laisvės. Tačiau atsargumo pakako neilgam, tik iki jau minėtų radikalių jo pasaulėžiūros permainų. Tada, anot Zaborskaitės, Vėbra „buvo sukrėstas, nes suvokė, jog egzistuoja ištisa praraja tarp istorinės realybės bei jos ideologinių atvaizdų. /.../ Jis pradėjo garsiai reikšti savo nuomonę, polemizuoti.“³ Todėl ano meto aplinkybėmis gera jo padėtis universitete galėjo būti tik laikina – kol valdžia demaskuos „eretiką“.

Kodėl tai buvo iš anksto nulemta? Apie tai jau teko užsiminti, bet nuo tų įvykių prabėgus tiek daug dešimtmečių, manau, skaitytojui bus įdomu sužinoti kai ką daugiau. Pagaliau XXI amžiaus Lietuvos Respublikos piliečiams nebus lengva patikėti, kad tai, ką tada patyrė Vėbra, iš tiesų galėjo atsitikti. Bet atsitiko, ir dėl labai aiškių priežasčių. Totalitarinėje Maskvos imperijoje partinė valdžia stengėsi visus ir viską prižiūrėti, kontroliuoti visas gyvenimo sritis, taip pat ir mokslą. Tačiau mūsų, kaip ir estų, latvių, gruzinų, kitų pavergtų tautų istorijos tyrimai, juos vykdantys istorikai buvo valdžios ypač prižiūrimi. Jie turėjo rašyti, skelbti ne tai, ką tyrimai atskleidžia, o ką diktuoja partija. Kadaise, viduramžiais, buvo teigiama, kad filosofija turi būti religijos tarnaitė. Dabar partijos, jos ideologijos tarnaitė teko būti istorijos mokslui. Kodėl Maskvai to būtinai reikėjo?

Į šį klausimą veikiausiai aiškiau už kitus atsakė išeivijos istorikas Vincas Trumpa. Jis priminė, kad istorija yra gyvenimo mokytoja (tai tvirtino dar senovės Romos išminčius Ciceronas), ir pabrėžė, kad tuo „turbūt niekas taip karštai netikėjo kaip bedieviškas sovietinis režimas. Užtat jis taip budriai sekė istorikų darbus, ne tik tų, kurie užsiiminėjo naujausia istorija.“⁴ Tai buvo suprantama: juk Maskva norėjo sukurti ne tik naują, visai kitokią valstybę, kitokią ekonomiką, bet ir kitonišką tarybinį žmogų, dirbantį ir net mąstantį kaip partija, t. y. tikintį tuo, kuo ji liepė tikėti. Ir čia istorija turėjo būti vienas pagrindinių įrankių, tačiau ne bet kokia, ne sąžininga, o suklastota.

Todėl partija ne tik akyiai prižiūrėjo istorikus, bet ir diktavo jiems, kaip rašyti istoriją, kad ji tarnautų partijos propagandai, jos pastangoms įtikinti žmones, kad jie gyvena laisvės ir gerovės šalyje. Kitaip tariant, istorikai turėjo padėti sukurti fiktyvią, išgalvotą tikrovę⁵, o tai savo ruožtu leistų komunistams tvirtai laikytis valdžioje. Tokia buvo visų totalitarinių režimų politika – jie ypač daug dėmesio skyrė propagandai. Tačiau Stalino ir jo įpėdinių pastangos šioje srityje buvo kur kas sėkmesnės, neva pagrįstos mokslu, istorijos dėsningumais. Juos, žinoma, geriausiai tiko įrodinėti istorikams, pavyzdžiui, pūsti miglas apie teigiamą Abiejų Tautų Respublikos prijungimo prie Rusijos imperijos vaidmenį, apie tai, kad Lietuvoje socialistinės revoliucijos 1918–1919 metais ir 1940 metų vasarą tikrai įvyko, mažai to, tai buvę dėsningi, neišvengiami procesai, taigi ir istoriškai reikšmingi, o ne koks tautinis judėjimas, Jonas Basanavičius su „Aušra“. Ir dar reikėjo aiškinti, kad 1918–1940 metų Lietuvos Respublika buvo sukurta ne mūsų žmonių, o vokiečių, lenkų imperialistų pastangomis, kapitalistų, dvarininkų ir net fašistų neteisėtai valdoma, todėl pasmerkta išnykti⁶.

Esant tokiai, aiškiai nenormaliai padėčiai istorikams teko rinktis: būti paklusniems – rašyti apie klasių kovą kaip istorijos variklį, partijos nuopelnus, kolūkių laimėjimus ir t. t. arba maištauti, ieškoti būdų, kaip skelbti tiesą. Pirmuoju atveju istorikas galėjo ramiai dirbti, gyventi sočiai, be didesnių rūpesčių. Bet Vėbrai tai netiko, ir ne jam vienam – Juozui

¹ Jakštas J. *Katalikų dvasininkijos vaidmuo lietuvių tautiniame judėjime. Lietuvių tautos praeitis. T. IV, 1 knyga. Čikaga, 1977, p. 157–159.*

² Išbandyti, iki kur galima eiti. V. Zaborskaitė atsako į A. Švedo klausimus, p. 96.

³ Ten pat, p. 98–99.

⁴ Trumpa V. *Apie žmones ir laiką. Vilnius, Baltos lankos, 2001, p. 293.*

⁵ Arendt H. *Totalitarizmo ištakos. Vilnius, Tyto alba, 2001, p. 402.*

⁶ *Lietuvos komunistų partijos kova su nacionalizmu. Vilnius, Mintis, 1987, p. 123.*

Jurginiui, Antanui Tylai, Merkiui ir kitiems. Ir, žinoma, visi jie patekdavo į valdžios nemalonę, buvo jos „auklėjami“. To neišvengė net akademikas Konstantinas Jablonskis, vienas iš nedaugelio Lietuvoje likusių tarpukario istorikų.

Ar partijai ir vyriausybei pavyko pasiekti užsibrėžtus tikslus, ar iš tiesų, kaip tvirtina Donatas Sauka, „istorijos mokslas tapo pagrindiniu, visuotinai taikomu žmogaus nudvasinimo įrankiu“? Ir vadinamasis lietuviškas buržuazinis nacionalizmas pas mus buvo visiškai įveiktas?¹ Niekaip negalima su tuo sutikti: vienas tvirčiausių komunistų Partijos istorijos instituto prie LKP CK direktorius Romas Šarmaitis skundėsi: „Nacionalinis gaivalas vis tik dar labai stiprus ir vos tik gauna progą – iš karto pasireiškia.“² Pagaliau jeigu tas nuolatos keliamas nacionalizmas pas mus būtų buvęs įveiktas, tai nebūtume turėję nei Sąjūdžio, nei Kovo 11-osios.

Kaip valdžios diktatui priešinosi Vėbra – atskira kalba, o kol kas pateiksiu pavyzdį iš kito žymaus istoriko Jurginio veiklos. Pokariu mūsų mokinukai ilgai nesulaukė Lietuvos istorijos vadovėlio, nes jį rašyti buvo sunku ir net rizikinga: kaip jame papasakoti apie sėkmingas Gedimino, Algirdo, Vytauto kovas su Maskva arba apie 1864 metų trėmimus, apie knygnešius? Vis dėlto 1957 metais Jurginis parengė tokį vadovėlį, kuris „buvo iššūkis sovietiniam mąstymui ir į originalią nepanašaus praeities muliažo lipdymui. Jurginio vadovėlyje pateiktas daug korektiškesnis požiūris į lietuvių tautos praeitį tapo svarbiu atspirties tašku to meto visuomenės sąmonės formavimuisi, ieškant alternatyvų „žiugždininkams.“³ Iš šio vadovėlio mūsų mokinukai žinių sėmėsi net penkerius metus: tik 1961 metais valdžia pastebėjo, kas jis „blogas“, jam kritikuoti ir uždrausti Maskva net skyrė specialų TSKP CK nutarimą – kova buvo sunki ir permaininga.

Tačiau mūsų istorikai priešinosi ir vienas ryškiausių pasipriešinimo epizodų buvo tikras jų sąmokslas, 1970 metais siekiant įkurti Vilniaus universitete Lietuvos istorijos katedrą. Idėją palaikė Istorijos fakulteto partinės organizacijos sekretorius filosofas Juozas Barzdaitis, o jai realizuoti pasitaikė palanki progą, kai iš Vilniaus vienu metu buvo išvykę abu aršiausi jos priešininkai – Žiugžda ir fakulteto dekanas Andrius Bendžius.

Iš pradžių sumanytojams sekėsi: katedra buvo įkurta ne bet kaip, o fakulteto partinei organizacijai reikalaujant, jos vedėju išrinko Vėbrą – laikinai, kol Jurginis apgins mokslų daktaro disertaciją. Tačiau kažkas pranešė Bendžiui, šis skubiai grįžo ir sąmokslą nuslopino, tiesa, savotiškai: katedra liko, bet jos vadovu tapo Žiugžda. Tai reiškė, kad partija galės būti rami: eretikams katedroje vietos nebūsią, o maištininkai gausią ko nusipelnė.

Neaišku, kaip šis įvykis atsiliepė fakulteto partiniam sekretoriui Barzdaičiui, bet Vėbra nukentėjo labai skaudžiai. Nors jis nebuvo nei sąmokslas iniciatorius, nei jo organizatorius, tuo buvo apkaltintas, nes neva norėjęs gauti aukštesnes pareigas, kaltintas lietuvišku buržuaziniu nacionalizmu. Tai buvo didžiausia nuodėmė komunistui, ypač ugdančiam jaunąją kartą – būsimuosius komunizmo statytojus.

Greičiausiai šis įvykis valdžiai buvo tik gera progą padaryti tai, kam senokai rengėsi, kaupdama žinias apie Vėbros nepaklusnumą, – išvaryti jį iš universiteto. Tiesa, tą padarė pasiūlydama vietoj ankstesniųjų disciplinų dėstyti Afrikos tautų istoriją, t. y. persikvalifikuoti. Vėbrai nesutikus 1970 metais buvo atleistas. Taip jaunas gabus mokslininkas, dėstytojas liko be mėgiamo darbo, be pragyvenimo šaltinio ir, žinoma, tas atsiliepė jo sveikatai. Ji ir iki tol nebuvo gera, pablogėjusi intensyviai, azartiškai rašant disertaciją.

Vėbrą užpuolė sunki nervų liga, ji taip progresavo, kad ligonis atsidūrė ties savižudybės riba. Jam reikėjo ligoninės – labai rimto gydymo, nuolatinės priežiūros. Žmonai nepakako jėgų, būtinių gyvenimo sąlygų buvo nepatogios. Pirmoji santuoka nutrūko, bet Vėbra neliko vienišas, be globos. Jo buvusi žmona vėliau rašė: „Taip aš „atidaviau“ savo vyrą Vandai Zaborskaitei.“⁴ Tai ji, žinoma literatūrologė, taip pat nukentėjusi nuo valdžios, ėmėsi globoti, slaugyti ligonį, o 1980 metais tapo ir jo žmona.

¹ Sauka D. *Apie laiką ir apie save. Vilnius, Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2019, p. 113, 210.*

² LYA, LKP DS, f. 17635, ap. 1, b. 26.

³ Švedas A. *Matricos nelaisvėje. Vilnius, Aidai, 2009, p. 136.*

⁴ Vėbrienė-Mizaraitė G. *Keletas praeities puslapių // Ir aš ją pažinojau... Atsiminimai apie Vandą Zaborskaitę. Vilnius, Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2016, p. 142.*

Gydymas, rūpestinga priežiūra padėjo Vėbrai bent iš dalies atsigauti ir grįžti prie savosios temos – tautinio judėjimo istorijos tyrimų. Tačiau senosios kliūtys šiam darbui niekur nedingo – iki 1990 m. Kovo 11-osios dar buvo toloka. Todėl nors tema buvo didžiulė ir svarbi mūsų istorijai, keletą dešimtmečių jis dirbo vos ne vienintelis, kovojo, įveikė gausybę valdžios sąmoningų trukdymų, ypač skelbiant tyrimų rezultatus spaudoje, mokslinėse konferencijose. „Negalėjo būti nė kalbos apie didesnio veikalo išleidimą. Teko rašyti straipsnius ir straipsnelius, išsklaidytus po įvairius leidinius ir platesnei visuomenei mažai žinomus. Tačiau net ir straipsnius skelbti buvo visaip trukdoma, segiojamos nacionalisto ir panašios etiketės.“¹

Žinoma, net ir tokios kuklios publikacijos buvo geriau, nei rašymas į stalčių. Nepaisant didelių, dirbtinių kliūčių Vėbros idėjos, tyrimų rezultatai pasiekdavo žmones – per straipsnius tokiuose leidiniuose kaip „Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Istorija“, „Knygotyra“, „Bibliotekininkystės ir bibliografijos klausimai“, taip pat paskelbtus populiariojoje periodikoje: „Literatūra ir menas“, „Kultūros barai“, „Gimtasis kraštas“, „Kraštotyra“ ir kitur.

Gera žinia valdžios nuolat skriaudžiamam istorikui galėjo būti 1985 metais serijoje „Noriu žinoti“ dideliu, 30 tūkstančių egzempliorių, tiražu išleista knygelė jaunimui „Šimtas istorijos mįslių“. Žinoma, tai buvo mokslo populiarinimas, ir dar su tam tikra duokle to meto valdžios politikai. Tačiau knygelėje galima rasti ir labai įdomių dalykų. Pavyzdžiui, atsakydamas į klausimą, kiek revoliucijų buvo Lietuvoje, autorius „pamiršo“ – nepamiršo nė vienos tada taip garsinamos socialistinės revoliucijos – nei 1918–1919, nei 1940 metų².

O štai kaip Vėbra 1983 m. kovo 16 d. organizavo „Aušros“ pasirodymo šimtmečiui skirtą minėjimą-konferenciją: „Rimanto dėka buvo mobilizuoti žmonės, jie buvo kalbinami, kviečiami. Bene daugiausia prie to, kad šis minėjimas įvyktų, prisidėjo Vitas Areška – Vilniaus universiteto Lietuvių literatūros katedros vedėjas. Jo dėka buvo gautas leidimas renginiui, bet su sąlyga, kad Vėbra jame nekalbėtų. Rimantas iš tiesų jokio pranešimo neskaitė, bet pasibaigus oficialiai daliai, jis vis dėlto pasisakė, sukeldamas ideologinių prievaizdų nepasitenkinimą.“³ Ir negalėjo būti kitaip, nes kalbėtojas drįso pareikšti, kad „naujųjų laikų lietuvių tautos susiformavimas buvo ne kas kita, kaip tam tikras tautinės vienybės susidarymas. Be to, mes žinome, kad tauta kovojo su politine ir ekonomine (kolonijine) spauda, priešinasi tautinės kultūros genocidui. Vadinasi, išorės priešas buvo svarbiausias, ir tai savo ruožtu vienijo tautą.“⁴

Prievaizdų atsirado ir tarp konferencijos pranešėjų, tai jau minėtas Šarmaitis, paskelbęs, kad „nacionalinį klausimą Lietuvoje išsprendė ne buržuaziniai nacionalistai, o marksizmo-leninizmo mokslo šalininkai, socialistinės santvarkos kūrėjai“⁵. Savo dienoraštyje Merkys taip įvertino Vėbros pasisakymą: „[jis] buvo iš vieningosios srovės pozicijų, propaguojantis buržuazinę idėją apie tautinę vienybę klasinėje visuomenėje, t. y. išnaudotojų ir išnaudojamųjų vienybę tam, kad įtvirtintų buržuazijos viešpatavimą. Liūdniausia tai, kad jo pasisakymą palydėjo plojimais susirinkusieji salėje aukštųjų mokyklų lituanistai. Kaip dar gajos buržuazinės idėjos mūsų eilėse!“⁶

Tuo pačiu Šarmaitis patvirtino, kad Vėbros iniciatyva priminti mūsų žmonėms „Aušrą“, jos nuopelnus nenuėjo veltui, bet tapo bene pirmąja ryškia pergale jo ilgoje ir sunkioje kovoje prieš valdžios pastangas išstumti jį iš mokslinės veiklos, prieš jos diktatą istorikams.

Tačiau jo šeimos vargams vis dar nebuvo matyti pabaigos – juk 1970 metais išvarytas iš universiteto Vėbra tapo bedarbiu ir tik 1974 metais buvo priimtas moksliniu bendradarbiu į Filosofijos, teisės ir sociologijos skyrių prie Mokslų akademijos Istorijos instituto, 1977 metais tapusio savarankišku institutu. Žinios apie šį laikotarpį gana prieštaringos. Pasak Gudavičiaus, Vėbra buvo „partinės organizacijos narys, tačiau dirbti jam niekas neleido. Taigi, Vėbra ateidavo į partinius susirinkimus, lankydavosi ir tuo metu rengtuose seminaruose.

¹ Vėbra R. *Bibliografinė rodyklė*, p. 3.

² Vėbra R. *Šimtas istorijos mįslių*. Vilnius, Mintis, 1985, p. 230–235.

³ Išbandyti, iki kur galima eiti. V. Zaborskaitė atsako į A. Švedo klausimus, p. 100.

⁴ Vėbra R. *Lietuvių tautinis atgimimas XIX amžiuje*. Vilnius, Šviesa, 1992, p. 86.

⁵ Merkys V. *Atminties prošvaistės*. Vilnius, Versus aureus, 2009, p. 214.

⁶ LYA, LKP DS. f. 17635, ap. 1, b. 26.

Sunku pasakyti, kuo jis tuo metu vertėsi.¹ Instituto darbuotojų nuomone, priimdamas į darbą valdžios nemalonėje esantį istoriką direktorius Jonas Macevičius gelbėjo jį nuo bedarbystės – buvęs Šešioliktosios lietuviškosios šaulių divizijos karys, buvęs partizanas ir Lietuvos komjaunimo CK pirmasis sekretorius galėjo tą padaryti. Darbo sąlygos Vėbrai buvusios neblogos: jis tęsė savo tyrimus, nors jų tematika ir neatitiko instituto profilio. Tiesa, santykiai su bendradarbiais nebuvo labai geri – turbūt dėl ligos.

Permainų metas

Šiandien jau galime teigti, kad permainos Lietuvos istoriografijoje, pažanga brendo, nors labai lėtai. Konferencijos, skirtos „Aušros“ šimtmečiui, pranešimų rinkinio išleidimas turbūt buvo sąmoningai vilkinamas penkerius metus. Bet tas išėjo į naudą: prasidėjo Michailo Gorbačiovo *perestroika* ir režimas, cenzūra susilpnėjo. Todėl pranešimų autoriai, o tai buvo žinomi mokslininkai, ne tik istorikai, bet ir filosofai, filologai Merkys, Jokūbas Minkevičius, Leonas Mulevičius, Arnoldas Piročkinas ir kiti, galėjo būti atviresni, tuos pranešimus pataisyti, papildyti. Rinkinyje atsirado ir Vėbros pranešimas tema „Aušros“ idėjinės orientacijos“, tas pats, kurio skaityti konferencijoje jam neleido. Jame autorius gavo progą argumentuotai paneigti iki tol neretai kartojamus prasimanymus apie „Aušrą“. Galėjo paskelbti, kad „visai pagrįstai „Aušrą“ galima vadinti lietuvių tautos gyvybės manifestu“².

Šio rinkinio, taip pat kolektyvinės monografijos „Lietuvių nacionalinio išsivadavimo judėjimas (ligi 1904 metų)“ išleidimas 1987 metais, kurią rengiant ir Vėbrai buvo leista dalyvauti, pateikiant savo tyrimų rezultatus apie nacionalinės buržuazijos, inteligentijos formavimąsi, buvo reikšmingi įvykiai. Vėbra juos visai pagrįstai įvertino kaip „lūžį istoriografijoje, norą atmesti pasenusius ir istorijos mokslą kompromituojančius tautinio atgimimo vertinimus“³.

Tą patvirtino Vinco Kudirkos 130-ųjų gimimo ir „Varpo“ šimtmečio sukaktims skirta mokslinė konferencija, kurią Vėbros iniciatyva 1989 m. sausio 18 d. surengė Lietuvos istorijos ir Lietuvių kalbos ir literatūros institutai Mokslų akademijos Didžiojoje salėje. Susirinkusieji išklauė net penkiolikos mokslininkų, Vėbros pavyzdžiu išitraukusių į tautinio atgimimo tyrimus, – Areškos, Juozo Lebionkos, Romano Plečkaičio, Jono Palonio, Edvardo Vidmanto ir kitų – pranešimus apie Kudirkos nuopelnus, „Varpo“ vaidmenį mūsų istorijoje. Nepriklausomybė dar nebuvo atkurta, tačiau Vėbrai nebereikėjo „partizaniškai“ veržtis į tribūną, jis perskaitė pranešimą „Varpo“ turinio struktūra“⁴.

Labai pagerėjo Vėbrai ir sąlygos skelbti savo tyrimų rezultatus. 1990 metų pavasarį pagaliau pasirodė jo monografija „Lietuvių visuomenė XIX a. antrojoje pusėje. Socialinės struktūros bruožai“, kuriai atsirasti padėjo Lazutka ir Vilniaus universiteto Lietuvos istorijos katedra⁵. Knygos išleidimo proga jos autorius rašė: „Anais laikais išleisti knygą niekas nesiryžo, teko rašyti straipsnius straipsnelius, kurių ilgainiui susikaupė apie šimtą. Bet šit padvelkė pertvarkos vėjai, pasikeitė požiūris ir į XIX a. lietuvių tautos istoriją. Dvidešimt penkerius metus stalčiuje išgulėjęs rankraštis, pakoregavus kai kurias smulkmenas, pagaliau išvysta dienos šviesą... Beje, ant mano darbo stalo guli jau užbaigtas ir kitos knygos apie lietuvių tautos atgimimą rankraštis.“⁶

Iš tiesų, ši knyga tada buvo labai reikalinga: joje skaitytojas rado įdomios, nežinomos, bet svarbios mūsų istorijai medžiagos. Ji buvo svarbi ir dėl to, kad kaip tik tuo metu vyko naujas, jau antrasis mūsų tautos atgimimas, buvo įdomu sugretinti XIX a. antrosios pusės ir tuometinius, 1988–1991 metų, įvykius.

Tačiau knyga susilaukė ir rimtų, matyt, pagrįstų priekaištų, ypač todėl, kad jos autorius nepasinaudojo naujais leidiniais, neįvertino naujų istorikų darbų tautinio atgimimo tematika. O per tuos metus, kai buvo baigtas knygos rankraštis, tokių atsirado nemažai, nes ši tematika palaipsniui liovėsi buvusi tabu: pasirodė Egidijaus Aleksandravičiaus,

¹ Visa istorija yra gyvenimas, p.138.

² Vėbra R. „Aušros“ idėjinės orientacijos // „Aušra“ ir lietuvių visuomeninis judėjimas XIX a. pabaigoje. Vilnius, Mokslas, 1988, p. 45.

³ Vėbra R. Lietuvių tautos atgimimas (XIX a. antroji pusė). Habilitacinis darbas, Vilnius, 1995, p. 4.

⁴ Miknys R. Konferencija Vinco Kudirkos 130-osioms gimimo metinėms ir „Varpo“ šimtmečiui paminėti // Lietuvos istorijos metraštis, Vilnius, 1990, p. 137.

⁵ Vėbra R. Lietuvių visuomenė XIX a. antrojoje pusėje. Socialinės struktūros bruožai. Vilnius, Mokslas, 1990, p. 4.

⁶ Vėbra R. Prisilietimas prie mūsų ištakų // Knygnešys, 1990, nr. 5, p. 11.

Merkio, Mulevičiaus, Vidmanto, taip pat išeivijos istorikų Jakšto, Trumpos ir kitų darbai. Todėl kai kurie Vėbros teiginiai jau kėlė abejonių – juk jie parašyti prieš ketvirtį amžiaus, o gyvenimas niekada nesustoja. Pavyzdžiui, jis daug rašė apie rusifikaciją, bet galbūt per mažai įvertino polonizacijos pavojų mūsų tautai, o jis, matyt, buvo didesnis, nes jam nebuvo jokio pasipriešinimo, kol neįsibėgėjo tautinis judėjimas: „Lietuva niekad taip stipriai nelenkėjo, kaip XIX a. pirmojoje pusėje.“¹ Pagaliau 1990 metais skaitytojui jau akį rėžė ir gausios marksizmo-leninizmo klasikų citatos knygoje².

Kodėl Vėbra vis dėlto ryžosi paskelbti taip ilgai užsigulėjusį rankraštį? Ar dėl to, kad reikėjo skubėti pasinaudoti *perestroika*, kad ši knyga, nepaisant trūkumų, iš tiesų tada buvo labai aktuali? Ar todėl, kad jau po tiek sunkios kovos, vargo metų paprastai sakant pritrūko jėgų iš esmės atnaujinti šį bene svarbiausią savo darbą?

1998 metai. Elenos Tervidytės nuotrauka. Iš asmeninio Virgilijus Stonytės archyvo

Tiesa, pažadėtoji kita knyga ta pačia tematika 1992 metais iš tiesų pasirodė – „Lietuvių tautinis atgimimas XIX amžiuje“. Tai straipsnių, anksčiau spausdintų ir nespausdintų, įdomių, nagrinėjančių atskirus svarbius Atgimimo istorijos klausimus, rinkinys. Bet vargu ar jį galime pavadinti tikru, pilnaverčiu ankstesnės autoriaus monografijos tęsiniu.

Sąjūdžio laikais Vėbra suaktyvino visuomeninę veiklą. Periodinėje spaudoje paskelbė nemažai straipsnių ne tik apie „Aušrą“, Basanavičių, Joną Šliūpą, Kražių skerdynes, bet ir aktualiomis tautos santarvės temomis. Dar labiau pagerėjo Vėbros reikalai atkūrus Nepriklausomybę: jis tapo populiarus, jautėsi reikalingas: „buvo kviečiamas skaityti pranešimų Vasario 16-ąją, minint Basanavičiaus mirties sukaktuves. 1991 m. Mokslininkų rūmai gražiai paminėjo jo šešiasdešimtmetį.“³ Tada išleido dar vieną savo straipsnių rinkinį „Lietuviškos spaudos draudimas. 1864–1904 m.“ (1996). O svarbiausia – parengė ir 1995 m. birželį Vilniaus universitete apgynė habilitacinį darbą „Lietuvių tautos atgimimas (XIX a. antroji pusė)“. Vėbra dar spėjo parengti spaudai didelį archyvinės medžiagos, surastos Sankt Peterburge rinkinį, pavadintą „Lietuvių klausimas Rusijos imperijoje XIX a. – XX a.

¹ Trumpa V. *Lietuva XIX amžiuje*. Čikaga, 1989, p. 184.

² Gaigalaitė A. *Senos mintys naujoje knygoje // Liaudies ūkis*, 1990, nr. 20, p. 32–34.

³ *Kaip man jaunystės neminėti*. Utena, 2003, p. 251.

pradžioje“, parašė jam įvadą. Tačiau šios knygos jau nesulaukė, taip pat nespėjo užbaigti knygos apie „Aušrą“ ir dar daugelio darbų. Mirė nuo kepenų priepuolio Utenoje 1999 m. balandžio 15 d. Tai įvyko važiuojant į šeimos išgytą sodybą ežerų krašte, netoli Antalieptės. Mat buvo aistringas žvejys, grybautojas, mėgo ir meistrauti.

Kūrybinis palikimas

Pradėjęs mūsų tautos Atgimimo tyrimus 1962 metais Vėbra liko šiai temai ištikimas visą gyvenimą – nors ne kartą buvo ragintas jos atsisakyti, nors dirbti šį darbą jam buvo visaip trukdoma. Nepaisydamas to istorikas atkakliai tęsė savo tyrimus ir sugebėjo daug nuveikti. Apie Atgimimo procesą, gerokai sudėtingą ir toki svarbų mūsų tautos ir valstybės istorijoje, jau buvo nemažai rašyta. Pirmąją knygą ir labai įdomią, vertingą, išleistą dar tam procesui tebevykstant, 1908 metais Krokuvoje lenkų kalba išleido būsimasis žymus mūsų teisininkas Mykolas Riomeris, jos lietuviško vertimo sulaukėme tik 2006 metais¹. Bet iš jos galėjome sužinoti, kaip vyko tautos atgimimas iki XX amžiaus pradžios. Tarpukariu apie tai rašė ne tik istorikai, bet ir aktyvūs kovų dėl nepriklausomybės dalyviai – Kipras Bielinis, Kazys Grinius, Steponas Kairys ir kiti. Tačiau pastarųjų atsiminimai galėjo būti tik tyrimų žaliava, o istorikų pateikta medžiaga buvo jau senstelėjusi, joje stigo sisteminio požiūrio, netrūko netikslumų ir net sąmoningų istorinės tiesos iškraipymų – dėl didelių LTSR valdžios pastangų diskredituoti Atgimimą, jo veikėjus, paneigti jo reikšmę.

Todėl Vėbros tyrimų laukas buvo platus, maža to, jam pavyko daug kur pralaužti ledus – gilintis į visai naujas sritis, pasinaudoti tokia istorine medžiaga, kurios iki tol niekas netyrinėjo. Jis pirmasis ėmėsi teorinių tautos Atgimimo proceso tyrimų – nuodugnių, giluminių, mėgo, kaip pats sakė, „kuistis iš esmės“. Tyrimų rezultatus paskelbė, aprašė straipsniuose ir jau paminėtose knygose, o apibendrinimai buvo pateikti habilitaciniame darbe. Visų pirma tai buvo XIX a. antrosios pusės visuomenės socialinės struktūros, jos anatomijos tyrimai, nes „tik išnagrinėjus socialinę struktūrą, nustačius sąlygas ir jėgas galima atkurti epochos vaizdą su visomis to meto realijomis“². Iš tiesų, ta struktūra dideliu mastu lėmė Atgimimo proceso eigą, jo specifiką, tempus, sunkumus. Šiems tyrimams labai pravertė pirmojo visuotinio Rusijos imperijos gyventojų surašymo 1897 metais duomenys, kol kas mūsų istorikų rimčiau neanalizuoti, neaptarti. Jie parodė, kokia tada buvo mūsų visuomenė, kokią vietą joje užėmė valstietija, buržuazija, bajorai, inteligentija, tarp jų dvasininkai, pagaliau darbininkai. Paaiškėjo, kad baigiantis XIX amžiui visuomenės socialinė struktūra buvo neišplėtotą, daugeliu atžvilgių ne visa, visų pirma „jos piramidei stigo viršūnės, kuri susiformavo tik XX amžiuje“³. Iš tiesų neturėjome stambesnių pramoninkų, prekybininkų, bankininkų, darbininkų, aristokratijos, labai pasigedome turtingesnių tautiečių. Todėl toks svarbus vaidmuo teko Petruvi Vileišiui, gabiam inžinieriui, stambiam verslininkui, kelių dvarų savininkui Vladui Putvinskiui ir dar keletui asmenų, nes dauguma dvarininkų ne tik neprisidėjo prie Atgimimo, bet jam priešinosi.

Kita mūsų nelaimė – labai trūko inteligentijos, ji tesudarė 2,3 proc. visų gyventojų, net mažiau nei Rusijoje. Maža to, neturėjome agronomų, inžinierių, karininkų, mokslininkų, menininkų ir tai trukdė ne tik formuotis moderniai tautai, bet ir – vėliau – kurti tautinę nepriklausomą valstybę.

Kodėl taip atsitiko? Vėbra pateikia gerai argumentuotą atsakymą ir į šį klausimą, remdamasis Rusijos imperijos archyvų medžiaga, iki tol, kaip jau buvo minėta, beveik nenaudota. Pagrindinė priežastis – tikslinga caro valdžios politika, imperinė, kolonijinė daugelyje gyvenimo sričių: juk ir Leninas, tiesa, prieš tapdamas naujosios Rusijos imperijos valdovu, rašė, kad carinė Rusija buvo tautų kalėjimas.

Valdžia trukdė formuotis, veikti ir stiprėti tautinei buržuazijai, tuo pačiu padidintais mokesčiais, geležinkelių pervežimo tarifais, žemės perdavimo apribojimais stabdė krašto

¹ Riomeris M. *Lietuva. Studija apie lietuvių tautos atgimimą*. Vilnius, Versus aureus, 2006.

² Vėbra R. *Lietuvių visuomenė XIX a. antrojoje pusėje*, p. 4.

³ Vėbra R. *Lietuvių tautos atgimimas (XIX a. antroji pusė)*, p. 95.

ekonominę pažangą. Todėl Lietuva buvo viena labiausiai atsilikusių imperijos sričių pramonės srityje – o tai savo ruožtu trukdė augti miestams, skatino emigraciją.

Panašūs pragaištingi caro valdžios tikslai, kaip rašė Vėbra, buvo ir dvasinės kultūros srityje. Tai rusinimas visais įmanomais būdais, Katalikų bažnyčios persekiojimas, švietimo suvaržymai – trukdymai valstiečių vaikams mokytis gimnazijose, kliūtys ir taip negausiai mūsų inteligentijai dirbti savo krašte, savų tautiečių labai, pagaliau – spaudos lotyniškais rašmenimis draudimas ištisus 40 metų (1864–1904). Čia ypatingą vaidmenį suvaidino stačiatikių dvasininkija, kuri ir „Lietuvoje reiškėsi ne tik kaip ideologinė, bet ir atvira politinė ir policinė jėga“¹.

Prie kritinės Rusijos imperijos politikos Lietuvoje analizės Vėbra dar kartą sugrįžo rengdamas spaudai knygą „Lietuvių klausimas Rusijos imperijoje XIX a. – XX a. pradžioje“. Remdamasis surastais dokumentais jis padarė tokią išvadą: „Galima spręsti, kokioje gilioje krizėje buvo atsidūrusi Rusijos imperijos politika Lietuvoje XX a. pradžioje – viskas, ko buvo imtasi XIX a. antrojoje pusėje, laukiamų rezultatų neatnešė, dažniausiai padariniai buvo priešingi.“² Ryškus pavyzdys – Katalikų bažnyčios persekiojimas Lietuvoje, valdžios nuostata, kad „viskas, kas katalikiška, yra lenkiška“, skatino valstiečius, tada labai religingus, atkakliai, aktyviai priešintis, palaikyti Bažnyčią, kuri XIX a. antroje pusėje buvo vienintelė opozicinė institucija. Ji nesirengė tarnauti caro vyriausybės asimiliaciniams tikslams. Priešingai, „religija gerokai padėjo sutelkti tautą, gynė jos teisę toliau egzistuoti“³.

Nepaisant šių rimtų kliūčių modernioji lietuvių tauta sėkmingai formavosi ir brendo. Stiprėjo tautinė savimonė – žmonių apsisprendimas, kuriai tautai jie priklauso, ir aukštesnė sąmoningumo pakopa – tautinė sąmonė, tautos egzistencijos problemų suvokimas, pareigos savo tautai supratimas ir politinis aktyvumas svarstant bei tvarkant tautos reikalus⁴. Tam labai padėjo Atgimimo lyderių dėmesys gimtajai kalbai, jos gynimui ir puoselėjimui: „Kalba neatsitiktinai stovi žinomų keturių tautos požymių pirmoje vietoje. Juk kiekviena tauta pasiaukojamai gina savo gimtąją kalbą, o engiančios, viešpataujančios tautos su didžiausiu atkaklumu nori ją sunaikinti.“⁵

XIX amžiaus pabaigoje pas mus jau įsigalėjo Tėvynės sąvoka – tai „tam tikra geografinė aplinka, gamtinės sąlygos, kuriose gimsta ir gyvena tauta“⁶. Išryškėjo tautos ekonominiai reikalavimai, o netrukus ir jos politinio savarankiškumo, nepriklausomybės idėjos: „kiekvieno tautinio sąjūdžio tendencija, galutinis tikslas yra sukurti tautinę valstybę, kuri kapitalizmo epochoje sudaro palankiausias visuomenės, tautos pažangos sąlygas“⁷.

Dar reikia paminėti istoriko vykdytus mūsų spaudos lotyniškais rašmenimis draudimo tyrimus. Tiesa, didžiausias autoritetas šiuo klausimu buvo Merkys, bet ir Vėbra negalėjo nesidomėti, nes mūsų tautos kova su tuo draudimu, pergalė joje buvo svarbi Atgimimo istorijos dalis. Ir šiuo klausimu jis surado nemažai naujos ir vertingos archyvinės medžiagos. Tai lietuviškos spaudos uždraudimo dokumentai, jų įgyvendinimas, mūsų inteligentų bandymai leisti ir spausdinti lietuviškas knygas lotynišku raidynu legaliai ir kt.⁸ Tai padėjo išplėsti žinias apie šį unikalų tautų istorijoje reiškinį – kaip maža tauta ne tik sėkmingai pasipriešino galingos imperijos valiai, bet ta kova padėjo jai tapti sąmoningesnei, geriau organizuotai, labiau pasitikėti savo jėgomis kovoje dėl nepriklausomybės.

Savo tyrimų rezultatus šiuo klausimu Vėbra skelbė periodikoje, o po to parengė ir išleido jau paminėtą straipsnių rinkinį, dedikuotą lietuviškos knygos 450 metų sukakčiai. Šią temą palietė ir paskutinės savo knygos įvade pabrėždamas: nepaisant spaudos „draudimo per XIX amžiaus antrąją pusę lietuviškų knygų išleista penkis kartus daugiau nei per pirmąją XIX amžiaus pusę“⁹. Kodėl taip galėjo atsitikti, kodėl Dovydas įveikė Galijotą? Istoriko nuomone, „pagrindinė priežastis ta, kad rusiškasis raidynas pavėlavo trimis šimtmečiais ir todėl negalėjo nustelbti jau įsigalėjusios lietuvių raštijos tradicijos. Lietuvių tauta XIX amžiaus antrojoje pusėje pakilo į naują raidos etapą. Bet Peterburgo valdininkai vis dar tvirtino,

¹ Vėbra R. *Lietuvių tautos atgimimas (XIX a. antroji pusė)*, p. 18.

² Vėbra R. *Lietuvių klausimas Rusijos imperijoje XIX a. – XX a. pradžioje*. Vilnius, Baltos lankos, 2001, p. 41.

³ Vėbra R. *Lietuvių tautos atgimimas (XIX a. antroji pusė)*, p. 18.

⁴ Ten pat, p. 68, 69, 74.

⁵ Ten pat, p. 62.

⁶ Ten pat, p. 66.

⁷ Ten pat, p. 82.

⁸ Vėbra R. *Lietuviškos spaudos draudimas 1864–1904 metais*. Vilnius, Pradai, 1996, p. 31–88; 92–113; 136–181.

⁹ Vėbra R. *Lietuvių klausimas Rusijos imperijoje XIX a. – XX a. pradžioje*, p. 28.

kad „lietuvių kalba visai išnykusi.“¹ Paskutinis Vėbros straipsnis šia tema, skirtas spaudos atgavimo 95-čiui, pasiekė skaitytojus jau po autoriaus mirties².

Mūsų istorikai tada, priklausomybės metais, darė didelį poveikį visuomenei ne vien todėl, kad gynė istorinę tiesą. Būtina pabrėžti, kad jie rašė, skelbė mokslinius darbus ir populiarią, platiems skaitytojams prieinamą literatūrą. Tiesa, Vėbra nebuvo tiek žinomas kaip, pavyzdžiui, Jurginis, kurio kartu su kolegomis parengtos knygos, tokios kaip „Vilniaus miesto istorija“ (1968), „Lietuvos pilys“ (1971) ir kitos būdavo išperkamos per kelias dienas. Bet ir jis daugelį savo straipsnių paskelbė populiariuose leidiniuose – „Kultūros baruose“, „Literatūroje ir mene“, „Gimtajame krašte“ ir kt. Jo knygelė „Šimtas istorijos mįslių“ buvo išleista net du kartus, 1985 ir 1995 metais. Antrojo leidimo turinys gerokai skiriasi: laikams pasikeitus jauniems skaitytojams jau buvo galima priminti kovas dėl Nepriklausomybės 1918–1920 metais, pokario partizanus, atsisakyti skyriaus „Visų šalių proletarai, vienykitės“, pasakojimo apie Marytę Melnikaitę ir pan.

Kaip matome, nei jaunystės klaidžiojimai, nei sunkios gyvenimo ir mokslinio darbo sąlygos, nesutrukdė Vėbrai įnešti reikšmingą indėlį į mūsų istoriografiją. Tuo jis, kaip ir kai kurie kiti sąžiningi istorikai, ženkliai prisidėjo prie Nepriklausomybės idėjų gynimo ir išsaugojimo tautos sąmonėje, prie valstybės atkūrimo 1990 m. Kovo 11-ąją.

¹ Ten pat, p. 27, 28.

² Vėbra R. Žvilgsnis į spaudos draudimo istoriją // Kultūros aktualijos, 1999, nr. 3, p. 34, 35.

IN MEMORIAM: UKRAINOS DIDVYRIS TARASAS BOBANIČIUS-HAMERIS (1989–2022)

*Didvyriai miršta du sykius: pirmą sykį kovoje, kitą sykį, kai juos pamiršta.
Neleiskime tai nutikti ir vėl.*

2022 m. balandžio 8 d., 44-ąją Rusijos Federacijos invazijos į Ukrainą dieną, mūšiuose su įsibrovėliais ties Iziumu žuvo Ukrainos savanorių korpuso „Dešiniojo sektoriaus“ antrojo bataliono vadas, legendinis kovotojas Tarasas Bobaničius, slapyvardžiu Hameris.

Bobaničius-Hameris nuo studijų laikų buvo aktyvus dešiniųjų judėjimų narys, įsitikinęs, kad savo darbą turi dirbti tyliai, nesitikėdamas atlygio ar pagyrimų. 2013 metų lapkričio pabaigoje nuo pat Maidano kovų pradžios jis įsiliejo į „Dešiniojo sektoriaus“ gretas. Nuo 2014 metų kovojo su rusų agresoriais kaip savanorių korpuso narys, dalyvavodamas kovinėse operacijose su labiausiai motyvuota 1-ąja atskirąja šturmo kuopa.

2019 metais Bobaničius tapo Ukrainos savanorių korpuso „Dešiniojo sektoriaus“ vado pavaduotoju rezervui rengti, o 2020 metais buvo išrinktas šio tautinio išsivadavimo judėjimo, veikiančio kaip politinė partija, vadovybės nariu.

2022 metų sausį Ukrainos ginkluotojų pajėgų vadas generolas Valerijus Zalužnas, apsilankęs „Dešiniojo sektoriaus“ vadų pasitarime, suvokdamas artėjančius išbandymus šaliai, paprašė šio sektoriaus dalinius pereiti į tiesioginį jo pavaldumą, į formuojamą labiausiai motyvuotą kovinių pajėgų rezervą. Nuo plataus masto Rusijos invazijos į Ukrainą pradžios Hameris vadovavo antrajam „Dešiniojo sektoriaus“ batalionui, kovojusiam karščiausiose fronto vietose.

Bobanyčiaus-Hamerio mirtis yra didžiulė netektis Ukrainos ginkluotosioms pajėgoms ir visam Ukrainos nacionalistiniam judėjimui. Jo pasiaukojama sąmoninga gyvenimo veikla ne vieną ukrainiečių kartą įkvėps kurti nepriklausomą tautinę Ukrainos valstybę.

Ukrainos Prezidento dekretu Nr. 612/2022 Tarasui Bobanyčiui-Hameriui buvo suteiktas Ukrainos didvyrio vardas (po mirties).

*Parengė Sakalas Gorodeckis
pagal Ukrainos savanorių korpuso „Dešiniojo sektoriaus“
spaudos tarnybos informaciją.*

PRISTATYMAI**PARTIJOS PIRMOJOJE LIETUVOS
RESPUBLIKOJE 1918–1940 METAIS**

**POLITINĖS PARTIJOS LIETUVOJE. 1918–1940. DOKUMENTŲ RINKINYS.
VILNIUS, PARLAMENTARIZMO ISTORIJOS TYRIMŲ CENTRAS, 2020.**

XX a. pradžioje tautiniam Lietuvos sąjūdžiui evoliucionuojant iš kultūrinės į politinės raidos stadiją ėmė ryškėti ideologinis skaidymasis ir politinių organizacijų kūrimosi užuomazgos. Dėl specifinių Lietuvos valstybingumo raidos aplinkybių partijos kaip masinės organizacijos pilnavertiškai veikti pradėjo tik atkūrus modernią Lietuvos valstybę ir paskelbus rinkimus į Steigiamąjį Seimą.

Parlamentinės santvarkos Lietuvoje tarpsnio (1920–1927) ryškiausias bruožas yra partinių organizacijų veiklos įvairovė, lemiama partijų įtaka politiniam procesui. Šios aplinkybės lėmė dokumentų rinkinio apie Pirmosios Lietuvos Respublikos partijas atsiradimą. Stengtasi į vieną leidinį surinkti skirtingas ideologijas atspindinčių partijų reikšmingus dokumentus. Rinkinio pagrindą sudaro parlamentiniu laikotarpiu veikusių politinių organizacijų dokumentai.

Leidinyje skelbiami 207 dokumentai suskirstyti į keturias dalis. Kiekvienos dalies pradžioje pateikiami knygos sudarytojų dr. Mindaugo Tamošaičio, dr. Algio Bitauto ir dr. Artūro Svarausko parengti įvadiniai tekstai, kuriuose ne tik ir ne tiek aptariami publikuojami dokumentai, kiek tų dokumentų pagrindu pristatomos atskiros partijos ir jų raidos fragmentai.

Pirmojoje dalyje skelbiami programiniai didžiausių parlamentinių partijų dokumentai, gausioje vadinamojoje srovinėje spaudoje publikuoti redakciniai straipsniai, partijų polemika ideologiniais klausimais, metiniuose suvažiavimuose priimti strateginiai nutarimai dėl valstybės valdymo. Šioje dalyje matomas partijų kūrimosi, jų organizacinės struktūros raidos, ideologinės dinamikos kelias.

Antroji dalis skirta partijų veiklai po 1926 metų valstybės perversmo, tarppartinio bendradarbiavimo, konkurencijos ir politinių konfliktų raiškai įvardyti. Akcentuojamas skirtingas laikmečio politinės santvarkos vertinimas ir polemika.

Trečioji ir ketvirtoji dalys apima tautinių bendrijų ir partijų bei politinėje veikloje dalyvavusių organizacijų programinius dokumentus.

Tarp dalies jau skelbtų, tačiau skirtinguose leidiniuose išsibarsčiusių dokumentų šiame leidinyje skaitytojui sudaroma galimybė susipažinti su partijų periodinėje spaudoje, įvairaus pobūdžio leidiniuose, brošiūrose esančiais tektais, Lietuvos archyvuose saugomais dokumentais ir įvairių valstybės žinybų suvestinėmis, ataskaitomis apie tarpukario Lietuvos partijų veiklą ir jų likimą iki 1940 metų.

Artūras Svarauskas